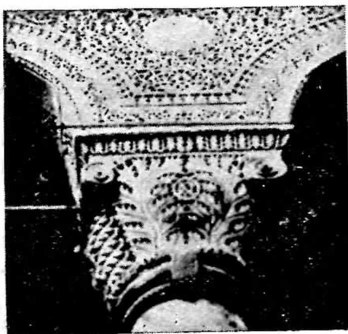
Don NIKO LUKOVIĆ

HAGIA

SOPHIA

Don NIKO LUKOVIĆ

HAGIA SOPHIA

UTISCI SA PUTOVANJA
BALKANSKOM PRUGOM
„ZETSKE PLOVIDBE"

BOKEŠKA ŠTAMPARIJA, KOTOR — 1938

UVOD

Parobrodarsko društvo „Zetska plovidba" je uspostavilo sa svojim luksuznim i udobnim parabrodom „Lovćen" Balkansku prugu, koja ima da unapredi kulturne, trgovačke, turističke, pa i političke odnose balkanskih naroda i da jače medjusobno poveže zemlje i narode Balkanskog sporazuma. U mjesecu maju o. g. parobrod „Lovćen" je izvršio svoje prvo putovanje u spomenutoj liniji.

Susretljivošću Uprave društva i ja sam učestvovao u tom putovanju na Balkanskoj pruzi, koja veže nenadmašivu Veneciju sa našim divnim primorjem, sa klasičnom Grčkom, čarobnim i opjevanim Carigradom i Bosporom, sa bugarskom i rumunjskom obalom na Crnom Moru i sa Smirnom, i koja obnavlja stare i slavne tradicije bokeljskih pomoraca u Levantu. Tako mi se ispunio san mladosti, da vidim Heladu, majku znanja i umijeća, istočni bazen Sredozemnoga Mora, kolijevku evropske civilizacije, i zlatni grad na Bosporu.

Ko hoće da upozna Antiku na izvoru i da upotpuni svoje znanje o sredovječnoj umjetnosti, treba da — uz Italiju — posjeti Grčku i Carigrad. Na tome

putu, pored prirodnih krasota, dva spomenika ljudske kulture zanijeće mu dušu. To je atenska Akropola (Propileje, hram beskrilne božice Nike, Erehteion, Partenon), najsavršenije djelo stvaralačkog grčkog duha, i crkva sv. Sofije u Carigradu, najveći spomenik kršćanskoga Istoka, koji je jako utjecao na crkvenu arhitekturu ne samo Istoka, nego i Zapada, i koji je igrao važnu ulogu u historiji Crkve. Njoj, kao kršćanskoj svetinji, prije ostaloga, posvećujem svoje retke, koji mogu da posluže našim putnicima u Carigradu kao priručnik pri razgledanju ovoga znamenitoga hrama, koji je kod nas malo poznat, a ima veliko značenje u historiji Slovena uopće, a našega naroda napose.

Dovoljno je da se sjetimo, da nam je sv. Sofija poslala velike apostole i prve prosvjetitelje sv. Ćirila i Metoda.

U koliko je meni poznato, niko kod nas — osim u putopisima i novinskim člancima — nije do sada posebno pisao o carigradskom Hramu sa historijsko-umjetničkog gledišta.

Preuzv. gosp. D-r Ivan Evandjelist Šarić, nadbiskup vrhbosanski, spjevao je g. 1928 ciklus pjesama pod naslovom *Hagija Sofija*. Pjesnik u predgovoru svoga djela, izmedju ostaloga, govori ovako: „Nazvah ovu zbirku pjesama Hagija Sofija po onoj divnoj gradjevini u Carigradu, koja se zove Hagija Sofija ili Aja Sofija. Grčka riječ Hagija Sofija znači Sveta Mudrost. A Sveta (Božja) Mudrost jest Isus Hrist. Isusu Kristu podigao je car Justinijan u Carigradu onaj divni hram Hagiju Sofiju, koja je ponajljepši

biser i dragulj kršćanske umjetnosti. „Svjetsko čudo Justinijanovo". Najveće dragocjenosti u Justinijanovoj Hagiji Sofiji bile su Ciborij na glavnom oltaru, Ambon, s kojega je propovijedao patrijar sv. Ivan Zlatoust, i Mozaik, tj. ona divna u hramu slikarija složena od raznobojnih sitnih dragih kamenčića. Da što više ostanem duhom u Hagiji Sofiji, razvrstao sam pjesme u ovoj zbirci po tim dragocjenostima Hagija Sofije. A mislim, da je to razvrstanje dosta zgodno, kad se uoči sadržaj pjesama i značenje onih dragocjenosti u Hagiji Sofiji. Pokojni nadbiskup D-r Josip Stadler, koji je g. 1905 bio sa mnom u carigradskoj Hagiji Sofiji, zaželio je sagraditi u Sarajevu Hagiju Sofiju, dakako en miniature. Tako ga je bila očarala ona neiskazana harmonija i ljepota u Hagiji Sofiji. A ja sam onda rekao, da ću ako Bog da jednu zbirku svojih religioznih pjesama nazvati po Hagiji Sofiji. To evo činim sada, nakon 23 godine".

Ova jedinstvena gradjevina nalazi se u najveličanstvenijem okviru prirode. Zaista malo je gradova na kugli zemaljskoj, o ljepoti kojih se svi putnici slažu, kao što je carski grad na Bosporu. Poznati talijanski pisac Edmondo De Amicis u svom djelu *Constatinopoli* govori ovako: „O Carigrad se još niko nije razočarao. To je univerzalna ljepota nad ljepotama, pred kojom pjesnik i arheolog, ambasador i trgovac, princeza i mornar, sin Sjevera i sin Juga — svi klikću od začudjenja. To je najljepše mjesto na zemlji, po sudu cijele zemlje. Putopisci, kada tamo podju, izgube glavu. Perthusier natuca, Tournefort kaže, da je ljudski jezik nemoćan pred

onim prizorom, Pourqueville misli, da je prenesen u neki drugi svijet, La Croix je opijen, viskont de Marcellus je u ekstazi, Lamartine zahvaljuje Bogu, Gautier sumnja o realnosti onoga što gleda. Svi gomilaju slike na slike, nastoje da im stil bude što blistaviji, i uzalud se muče tražeći izraze, da im opis ne bi bio slabiji od onoga što osjećaju. Jedini Chateaubriand opisuje svoj ulazak u Carigrad sa prividnom mirnoćom duše, ali ipak ne može a da ne reče i on, da je to najljepši prizor vasione. Čak jedan hladni Nijemac veli, da su najljepše iluzije i sni mladosti samo blijede slike onoga osjećaja slasti, koji obuzimlje dušu na pogled onoga čarobnoga kraja svijeta.... To je najlepši prizor na zemlji, i ko to niječe — veli dalje De Amicis — nezahvalan je Bogu i čini nepravdu kreaciji". Pierre Lotti, Sven Hedin, Ljuba Nenadović, Čeda Mijatović, Juraj Carić i mnogobrojni drugi strani i domaći putopisci ne mogu, opisujući taj jedinstveni grad, da zadrže svoje divljenje. Njegoš stavlja u usta Mustaj-Kadiji uzvišene stihove o Carigradu:

„O Stambole, zemaljsko veselje,
Kupo meda, goro od šećera.
— — — — — — — —
Sto putah sam u mojoj mladosti
Iz mindera u zoru hitao
Na tvoj potok bistri i čudesni,
Nad kojijem ogleduješ lice,
Ljepše sunca, zore i mjeseca."[1])

[1]) Gorski Vijenac.

Jedan učeni Francuz tvrdi, da je prvi utisak što ga čini Carigrad strah, kako će da ga opiše. I mene je strah pisati o ljepoti, o kojoj su rekli svoj sud najveći auktoriteti u svjetskoj književnosti, pa je najbolje da šutim. Samo ću reći ovo: kada sam s ladje gledao ono čudo od grada, koji se prosuo po zelenim brežuljcima i pitomim obalama dvaju kontinenata, na pamet mi je padao Homerov paradoks, da je vrijedilo, da se za onakvu ljepotu toliki narodi bore. Ja ću pokušati da opišem jedino ono, što je u Carigradu najljepše poslije Božjega stvorenja — crkvu sv. Sofije. U zemlji, gdje je nekada kršćanstvo cvjetalo, a gdje je danas, na žalost, križ Kristov tudj, gdje se hiljade minareta i džamija k nebu dižu, osjeća se ganuće i potreba govoriti o najvećem spomeniku kršćanske prošlosti na Istoku. Ali, prije nego li počnem opisivati Hagiu Sophiu, reći ću nešto o bizantijskoj arhitekturi, kojoj je ona kruna i ponos.

Bizantijska arhitektura

Istočno-rimsko ili bizantijsko carstvo je bilo najstarija, najkulturnija i najvažnija država Srednjega Vijeka u Evropi. Od Rimske imperije je naslijedila državno uredjenje i savršeno pravo, a od starih Grka jezik i klasičnu civilizaciju. Bizantijci su sačuvali u originalu nenadmašiva književna djela starih grčkih pjesnika, govornika, historičara i filozofa; a tim je bio omogućen u Evropi kulturni kontinuitet na staroj grčko-rimskoj osnovi. Ali je, osim toga, Bizantijsko carstvo i samo dalo mnogo u kulturnom pogledu. Dvije hiljade godina neprekidne literarne tradicije u istom jeziku nije imao nijedan drugi narod u Evropi. Ova stara, kulturna, za dugo vrijeme najmoćnija kršćanska država, u zajednici sa Papinstvom i sa latinskim Zapadom, podigla je gorostasnu zgradu kršćanske prosvjete. Zaista je velik udio kršćanskoga Istoka u Crkvi Kristovoj. Dosta je, da se sjetimo onih umnih velikana, grčkih svetih otaca (sv. Atanazija, sv. Bazilija Velikog, sv. Grgura Nanzianzenskoga, sv. Grgura Nisenskoga, sv. Ivana Hrizostoma, sv. Ivana Damaščanina), koji su — uz zapadne svete oce — najsjajnije zvijezde na kršćanskom nebu[1]), zatim grčkih crkvenih pisaca, grčkih patrijarhata, grčkih monaha. Bizantijsko carstvo ima veliku zaslugu, da je zajedno sa Papinstvom pokrstilo mladi evropski svijet i tako sa Papinstvom stvorilo medjunarodnu evropsku kršćansku zajednicu. Bizantijsko carstvo ima i tu zaslugu, da je — dok je bilo u moći — odbijalo napadaje azijskih naroda na Evropu. Bizant je priopćio Zapadu mnogobrojne plodove istočnjačkih civilizacija, starih i sredovječnih: arhitektonske elemente, motive dekorativne umjetnosti, pronalaske (papir i svilu) i predmete za kućne potrebe itd. Vječna šteta, što je Bizant otpao od crkvenog jedinstva. To je bilo sudbonosno po kršćanstvo i po historiju Evrope, koja bi se bila drugčije odvijala, da se to nije desilo, a osobito po historiju slovenskih naroda.

[1]) S. B. Migne, Patrologia graeca (161 svezak, Pariz, 1875-76).

Ali Bizantijsko carstvo je dalo najveći prilog umjetnosti, dapače ono je stvorilo tipove prve kršćanske umjetnosti.

Starokršćanska arhitektura veže se u svom razvitku na gradjevne oblike, koje je kršćanska vjera zatekla. Često su stari hramovi jednostavnom pregradnjom pretvoreni u kršćanske crkve (Panteon u Rimu, Dioklecijanov mauzolej i Eskulapov hram u Splitu). Pa i novogradnje, koje se nakon Milanskog edikta (313) posvuda dižu, drže se tradicionalnih oblika Tako su nastale bazilike, koje potsjećaju na rimske tržnice, sajmišta i sudske prostorije. Uz ovaj zapadni gradjevni stil samostalno se razvija u istočnom rimskom carstvu — kao čisto kršćanska arhitektura — bizantijska arhitektura. Kada je Konstantin Veliki prenio prijestolnicu carstva iz Rima u Bizant g. 330 p. K., umjetnost u Italiji silazi u grobni mrak za nekoliko vjekova[1]), dok ne uskrsne u klasičnoj Renesansi,

[1]) Celso Costantini: Nozioni d'Arte per il clero, Fiorenze 1909.

a na Istoku triumfuje novi tip umjetnosti, koji se po glavnom gradu Bizantu naziva bizantijskim. Ova umjetnost pretstavlja novu transformaciju grčkog duha, koji dolazi u kontakt sa duhom latinskim i kršćanskim.

Bizantijski, kao kasnije romanski i gotski stil, niknuli su u krilu Crkve. Zato je arhitektura Srednjega Vijeka čisto kršćanska. Ona je iskrena umjetnost, umjetnost duha, savršenija od arhitekture Renesanse i Baroka, koja u poredjenju sa arhitekturom Srednjega Vijeka ima karakter dekorativni. Glavne su oznake bizantijske arhitekture: svodovi i kupole, bogati mozaici, koji prekrivaju zlatom zidove novih crkava, ukrasi koji se sastoje od geometrijskih oblika, križeva, malih kvadrata, točaka, zaoštrenog lišća, nova struktura luka i kapitela, sklad pojedinih djelova sa cjelinom, harmonična raznolikost detalja. Arhitektura bizantijska napušta stroga djela grčko-rimska i bazilikalnu formu, a najviše njeguje tip tzv. središnje gradjevine (Centralbau), za koju je u staro doba klasični primjer rimski Panteon. Iz Perzije prima oblik kupole i regbi prenosi u mramor raskošne ukrase orijentalnih ćilima. Ali ne kopira primljene arhitektonske motive, nego ih kroz prizmu finog grčkog duha pročišćava te stvara novu originalnu arhitekturu. Kupola ne počiva više na okruglom zidu, kao što se vidi na Panteonu, nego je podržavaju četiri pilastra, koji su medjusobno spojeni lukovima, medju kojima nastaju djelovi svoda, koji se zovu pendentifs (pennacchi). Ispočetka je kupola bila plitka (kalota), a kasnije (oko g. 1000) postaje hemisferična te na *tamburu* dobiva niz dražesnih

prozora. U bizantijskim crkvama, osim centralne kupole, vide se i manje kupole kao npr. u crkvi sv. Apostola u Carigradu, koja danas više ne postoji, i u crkvi sv. Marka u Mlecima. Kao za kupolu, tako je i za luk i kapitel bizantijska umjetnost stvorila jedan novi tip. Luk se izdiže iznad polovice kruga, tako da na osloncima svršava okomito. Dosta puta je eliptičkog oblika, i nepravilan. Bizantijski kapitel ima različite oblike. Tipični bizantijski kapitel je okrenuta piramida, pri donjem užem dijelu zaokrugljen, a četverouglast pri gornjem. Četiri stranice trapeza su urešene finim skulpturama, koje oponašaju lišće. Mjesto arhitrava bizantijski kapitel nosi redovno jednu trapeznu kocku, koja je obično urešena monogramima i siglama.

Bizantijska arhitektura bacala je svoje zlatne zrake i na Italiju. Najvažniji talijanski gradovi obzirom na bizantijsku umjetnost jesu: Ravena, Milan, Venecija, Torcello, Murano, Rim, Palermo, Monreale i Cefalù (Sicilija); ali nadasve Ravena. U ovom se gradu, bolje nego li u Rimu, može proučavati bizantijska umjetnost V i VI vijeka i tu se najjasnije može ocijeniti utjecaj, koji je na sredovječnu Italiju imala kršćanska umjetnost Istoka. U razdoblju od skoro 300 godina, tj. od V do VIII vijeka, Rim, premda je uvijek bio prijestolnica vrhovnog poglavara Crkve Kristove i središte kršćanskoga svijeta, u bizantijskoj imperiji bio je spao na provincijski grad. Carigrad je tada bio glavni grad civilizovanoga svijeta, novi Rim, koji je svojim gradjevinama i sjajnim ceremonijama na dvoru i u crkvama magično utjecao na Zapad. U Italiji se sve

više dizala Ravena, kao središte bizantijske vlasti (Ekzarhat) i kulture na Apeninskom Poluotoku. Oktogonalna crkva sv. Vitala u Raveni (VI v.) sa svojom bogatom mozaičnom dekoracijom, crkva sv. Apolinara u istom gradu, i ono čudo ljepote „la basilica d' oro" („zlatna bazilika"), kako zovu crkvu sv. Marka u Mlecima, najljepši su primjeri bizantijske umjetnosti u Italiji obzirom na crkveno graditeljstvo. Preko Ravene je bizantijski stil djelovao i na daljnji Zapad. Glasovita palatinska kapela u Aachenu, koja je nastala izmedju g. 796 i 804 po naredbi Karla Velikoga imitacija je sv. Vitala u Raveni. Na sv. Vitala sjeća također i okrugla crkva sv. Trojstva ili sv. Donata u Zadru (IX v.).

Od bizantijske umjetnosti mnogo su naučili slovenski narodi, osobito Srbi, Bugari i Rusi, a uz njih Rumunji. Bizantijski utjecaj se naročito osjeća u Rusiji. Gradovi Kijev, Moskva i Novgorod postali su središte bizantijsko-ruske umjetnosti. U našim zemljama nose tragove bizantijskog stila, osim spomenute crkve sv. Donata u Zadru, katedrala u Poreču (Istra), crkve starohrvatskih kraljeva u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, a naročito zadužbine Nemanjića u Južnoj Srbiji, gdje je taj stil dobio neke osobite forme, po kojima se naziva srpsko-bizantijskim stilom, kao s druge strane starohrvatskim. U Boki nemamo nijednu od starih, još danas postojećih crkava, podignutu u čisto bizantijskom stilu, nego u stilu prelaznog doba (bizantijsko-romanskom). Takva je crkva sv. Srdja i Baka u

Podima (XIII ili XIV v.)[1]), a u Kotoru crkva sv. Luke (XII v.) i crkva sv. Marije (XIII v.). Prema onome što piše car Konstantin Porfirogenet (912—950) izgleda, da je i prvobitna crkva sv. Tripuna u Kotoru, iz IX v., bila sagradjena u bizantijskom stilu i to kao centralna gradjevina na kružnoj osnovi. Boka Kotorska je bila pod bizantijskom vlašću od VI do druge polovice XII v. (do g. 1185) i sačinjavala je dio bizantijske Dalmacije (Thema Dalmatia). Čak i arapska arhitektura nadahnula se bizantijskom, a pogotovo turska: sve džamije u Carigradu nose na sebi obilježje crkve sv. Sofije.

Zlatni vijek bizantijske umjetnosti je Justinijanovo doba (527—565). Ta nam je epoha darovala, osim crkve sv. Sofije, crkvu sv. Irene, Spasiteljevu crkvu, zvanu Chora, sv. Sergija i Baka i crkvu sv. Apostola u Carigradu; u Solunu crkvu sv. Dimitrija, a u Raveni sv. Apolinara Novoga i sv. Vitala. Bizantijska je umjetnost doživjela drugi cvat pod makedonskom dinastijom (867—1057), pošto su prestale borbe protiv sv. ikona. Iz ovoga je vremena obnovljena carska palača u Carigradu (sveta palača), Kenurgeion, tako zvana Nova Crkva, Mangana-palača, palača Bukeleion i Blaherna, zatim brojni mozaici, freske i ikone po crkvama u Carigradu i Kapadokiji, miniature, emaili, radovi u slonovoj kosti, i cizelirani metali. U ovo doba je ugledala svijetlo dana crkva sv. Marka u Mlecima. Ali bizantijska umjetnost cvate i dalje. Iz vremena dinastije

---

[1]) M. Vasić Arhitektura i Skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV v.; Beogrnd 1922.

Komnena (XI i XII v.) i Paleologa (XIII-XV v.) imamo u Carigradu crkvu sv. Teodora Tyrona i glasovitu Bogorodičinu crkvu zvanu Pamakaristos; u Solunu crkve sv. Apostola i sv. Ilije, na Atosu manastire Vatoped, Hilandar i Kseropotamos; u Južnoj Srbiji crkve i manastire, zadužbine Nemanjića; u Novgorodu (u Rusiji) crkvu sv. Sofije. Za vladanja Andronika II (1282—1328) nastali su sjajni mozaici crkve Chora (Kahrije-Džamije) i freske na Atosu, u kojima se osjeća duh Renesanse, paralelno sa budjenjem umjetnosti u Italiji. Bizantijska se umjetnost gasi u prijestolnici g. 1453 padom Carigrada u turske ruke. Njeguje se još na Sv. Gori (Atosu), gdje freske, koje se pripisuju Panselinosu, „atoskom Rafaelu“ (početak XVI v.) bilježe nov razvitak bizantijske umjetnosti. „Pri kraju XVI v. preotimlju maha mane; bizantijska umjetnost, ukalupljena u stroge formule, postavši zanat sa utvrdjenim receptima, uspavljuje se snom, iz kojega se do danas još nije probudila“[1]). Turska provala, koja je na Istok pala kao neka duhovna kataklizma, skrutila je grčki duh, i bila je uzrokom, da se umjetnost na Istoku od onoga vremena do danas nije pomakla naprijed, nego se kristalizovala u starim oblicima, dok se na Zapadu, najviše pod impulsom Katoličke Crkve, i dalje razvijala (romanski, gotski stil, Renesansa i Barok) do naših dana (savremeni stil).

Bizantijska prošlost i kultura, kao nastavak starogrčke u novom obliku, danas je predmet ozbiljnog

[1]) Salomon Renak, Apolo.

proučavanja, tako da ima i posebna grana historije, koja se zove bizantologija, a bavi se prošlošću i kulturom Bizanta i utjecajem, koji je on izvršio na druge evropske narode. Već u doba Ljudevita XIV javljaju se u Francuskoj počeci studija bizantijske prošlosti. Francuski učenjaci XVII vijeka dali su iz područja ove znanosti još nenadmašena naučna djela. Medju njima je najistaknutija ličnost Charles Dufresne Ducange, koji je napisao prvu na naučnoj osnovi izradjenu historiju bizantijske imperije[1]). U XIX vijeku se najviše istaknuo medju francuskim učenjacima, kao bizantolog, Charles Diehl, rodjen 1859. Znameniti su njegovi radovi na polju bizantijske historije, osobito bizantijske historije umjetnosti. G. 1907 osnovana je na univerzitetu u Parizu posebna katedra za bizantologiju i povjerena je Diehlu. Danas ima na mnogim univerzitetima Evrope i Amerike katedra za proučavanje bizantijske historije, pa i kod nas u Beogradu (1905) i na filozofskom fakultetu u Skoplju (poslije rata). Bizantologija je važna i za proučavanje historije talijanske Renesanse, jer se ova u Italiji neposredno nadovezuje na bizantijsku umjetnost, osobito slikarstvo. Kod Nijemaca je znamenit bizantolog K. Krumbacher (1856-1909), profesor univerziteta u Münchenu. Veliko je interesovanje za bizantologiju u slovenskim zemljama, gdje je Bizant vršio jak utjecaj u političkom, vjerskocrkvenom i kulturnom životu većega dijela Slovena. U Rusiji su se najviše istakli kao bizantolozi V. Vasiljevski (1836—1899), Uspenski, Kondakov, Okunjev

[1]) Historia byzantina duplici commentario illustrata. Paris 1686

i drugi. Vasiljevski je počeo bio izdavati u Petrogradu „Bizantijski Vremenik“ (od 1894). Rusija, koja je inače puna bizantijskih tradicija, osnovala je u Carigradu g. 1896 svoja „Izvjestija“, kao organ tamošnjeg Ruskog arheološkog instituta (od 1895). „Jugosloveni su se prije svega interesirali za one bizantološke probleme, koji su ujedno i slavistički, tj. za odnose Bizantijskog carstva sa Slovenstvom, i napose sa Jugoslovenima, zatim za silne pozajmice iz Bizanta, utkane u sva područja jugoslovenskog života....“ veli D. Anastasijević[1]). Kod Srba, gdje se jače osjeća bizantijski utjecaj, bavili su se i bave se bizantijskim studijama: Stojan Novaković, Djuro Daničić, Stanoje Stanojević, Jovan Radonić, Vladimir Ćorović, Čeda Mijatović, I. Ruvarac, D. Anastasijević i B. Granić; kod Hrvata: Frano Rački, Ivan Kukuljević, Vatroslav Jagić, Vjekoslav Klaić, G. Manojlović, Natko Nodilo, A. Pavić i Ferdo Šišić, a kod Slovenaca Frano Miklošić. Prije Svjetskog rata u svim je kulturnim zemljama bilo pravo cvjetanje bizantijskih studija. Na bizantološkom kongresu u Bukureštu (1924), držanom samo od bizantologa iz država, koje su članice Društva Naroda, bilo je zaključeno, da se uz saradnju savezničkih stručnjaka pokrene nov časopis „Byzantion“ sa redakcijom u Bruxellesu. Često se drže svjetski bizantološki kongresi. Do sada su se držali takvi kongresi u Ateni, Beogradu, Sofiji, Bukureštu i Rimu. I današnji sv. Otac Papa Pijo XI toplo preporuča proučavanje prošlosti i kulture

[1]) Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, I knjiga.

kršćanskoga Istoka, osobito u koliko je u vezi sa Crkvom. U Vatikanskoj pinakoteci osnovao je posebno odjeljenje za bizantijsku umjetnost.

Najuzvišenija sinteza svega lijepoga što je dala bizantijska umjetnost je crkva sv. Sofije u Carigradu. Čuvena vatikanska revija „L'Illustrazione Vaticana“ piše u broju 2 g. 1938 o sv. Sofiji ovo: „Santa Sofia fù definita, fin da Constantino Imperatore, come la più bella e più duratura chiesa del mondo. Tutt' oggi primeggia quale fulgida manifestazione d' una fioritura cristiana sul Corno d' Oro“. (Sv. Sofija je bila označena još od vremena cara Konstantina kao najljepša i najtrajnija crkva na svijetu. Još i danas ima prvenstvo kao sjajna manifestacija kršćanskoga cvjetanja na Zlatnom Rogu).

Historija gradnje crkve sv. Sofije

Poznato je iz historije, da je Konstantin Veliki g. 325 na mjestu gdje se danas nalazi crkva sv. Sofije podigao baziliku, koju je posvetio Mudrosti Božjoj. Nazad nekoliko godina otkriveni su tragovi te prvobitne bazilike (predvorje), koji se danas mogu vidjeti na zapadnoj strani crkve. Tu je baziliku povećao Konstantinov sin Konstancije I. U njoj je držao svoje besmrtne govore crkveni otac sv. Ivan Hrizostom[1]).

[1]) Carigradski nadbiskup († 407), crkveni otac IV v. Bio je osobito obrazovan i veliki asket. Odlikovao se propovjedničkim

Za vladanja cara Arkadija, g. 404, bazilika je izgorjela zajedno sa obližnjom zgradom Senata, i to u pobuni, koja je izbila u Carigradu prilikom izgona sv. Ivana Hrizostoma, uz kojega je pristajao narod. Car Teodozije II obnovio je crkvu g. 415.

Godine 532 buknuo je u Carigradu ustanak, poznat pod imenom *Nika*. Stranke „zelenih“ i „plavih“ — monofizita i pravovjernih (pristaše Kalcedonskog sabora) bile su se složile protiv cijeloga upravnog sistema zbog Justinijanove apsolutne vlasti. Ustanak je dobio to ime po usklicima pobunjenika (Nika: pobjeda). Tom prilikom bio je uništen jedan veliki dio Carigrada, bila je spaljena i srušena i crkva sv. Sofije. I sam car Justinijan bio je spreman na bijeg, ali ga je od toga odvratila njegova žena, carica Teodora. Ustanak je trajao šest dana. Po riječima savremenika i sama carevina je bila u opasnosti. Na koncu je ustanak krvavo ugušio carev vojvoda Belizarije, pri čemu je platilo glavom oko 40.000 ljudi. Pošto je caru uspjelo da uguši ustanak, pregnuo je da obnovi grad, a prije svega da podigne na istom mjestu, gdje se nalazila stara crkva sv. Sofije, grandiozan hram sa

darom (Zlatousti). Protiv njega je ustajala carica Eudoksija, žena cara Arkadija, koju je u svojim propovjedima napadao zbog raskoši i raskalašenog života. Njezinim intrigama bio je osudjivan i otjeran u progonstvo, gdje je i umro. Car Teodozije II prenio je g. 438 u Carigrad njegovo tijelo, koje se danas nalazi u crkvi sv. Petra u Rimu. Najznamenitije njegovo djelo su *Homilije* — tumačenja sv. Pisma u propovijedima; zatim djelo o *Svećeništvu* u 6 knjiga. Do danas je nenadmašen propovjednik. Sastavio je liturgiju, koja se zove njegovim imenom.

parolom: „kakvoga nije bilo od Adama, niti će ga biti do konca svijeta“.

Flavije Anicije Julijan Justinijan I (527—565) nećak je cara Justina. Rodio se negdje u ondašnjoj rimskoj provinciji Meziji (današnjoj Srbiji ili Bugarskoj). „Izgleda da je i u Justinijanovim žilama, kao i u Konstantinovim, tekla slovenska krv“[1]). Jedan je od najznatnijih vladara istočno-rimskog carstva. Pokušao je da obnovi rimsku imperiju, što mu je u glavnom i uspjelo uz pomoć vojvoda Belizarija i Narzesa. Zauzeo je Vandalsku kraljevinu u sjevernoj Africi (534), Italiju (554) i dobar dio Španije sa gradom Kordovom. Ratovao je na Istoku protiv Perzijanaca, na Balkanskom Poluostrvu protiv Slovena, Bugara i Huna, a u Italiji protiv Gota. Obezbijedio je granice carstva mnogim utvrdjenjima. Obnovio je stare gradove Palmiru, Antiohiju i Korint. Uljepšao je Carigrad gradjevnim spomenicima. Zatvorio je atensku mnogoboža čku neoplatonsku školu (529), zadnju pogansku ustanovu. Najznamenitije djelo njegove vladavine je *Justinijanov zakonik* (Corpus iuris Justiniani), zbornik odluka i naredaba starih rimskih careva i mišljenja rimskih pravnika. To su sredili Trebonijan i ostali pravnici po carevom naredjenju. Justinijanov zakonik služio je kao osnov zakonodavstvu docnijih naroda. Justinijan je bio teolog i pjesnik. Uplitao se i u crkvene stvari i zbog toga je dolazio u sukob s

[1]) H. G. Wells: Povijest svijeta, str. 306 (Izdanje „Narodnog dela“) Beograd.

papom. Ipak je ostao dobar kršćanin i odan Crkvi. Žena mu je bila Teodora, ranije dvorkinja, slavoljubiva, odlučna i umna. Kao carica dala se u veliku pobožnost. Svojom odlučnošću mnogo je doprinijela da se brzo uguši buna *Nika*. Pomagala je mužu savjetima. Za neko vrijeme je štitila heretike monofizite. Na jednom mozaiku u crkvi sv. Vitala u Raveni prikazana je izmedju bizantijskih dama, kao i car Justinijan medju dostojanstvenicima carstva. Zaista je čudnovat uspon ove znamenite žene, koju Charles Diehl karakteriše kao jednu od najinteresantnijih i najznačajnijih ženskih pojava u historiji svijeta[1]). Kao plesačica iz lakoumnog života cirkusa uzvišena je na prijesto Orijenta; odbacivši komične ukrase, ovjenčala je čelo dragocjenim diademom bizantijskim; od komedije, kojom je zabavljala narod, prešla je na krvavu tragediju (Nika); a iz grešnog stanja uzašla je na čast apside u crkvi sv. Vitala u Raveni.

Justinijanovu vladavinu opisao je grčki historičar VI v. Prokopije (iz Cezareje u Palestini), carev savremenik. Osobito je važno za historiju gradnje crkve sv. Sofije njegovo djelo *De aedificiis domini Justiniani* (napisano na grčkom jeziku). Sve podatke za opis crkve pisci crpe iz ovoga djela.

Četrdeseti dan nakon uništenja prve crkve sv. Sofije car je na svečan način postavio kamen-temeljac novoj crkvi 23 februara 532 g. U Carigradu je bilo predanje, da je Justinijanu u snu jedan andjeo pokazao

1) „Teodora, carica bizantijska“ (Pariz 1901).

plan, po kome treba da zida hram. Glavna misao toga plana bila je, da se podigne kupola što većeg promjera i da se izdigne na što veću visinu i da bude što manje i što lakših podupirača ili oslonaca, na kojima će ona počivati. Još ga je andjeo nadahnuo, da otvori tri prozora na apsidi na slavu Presv. Trojstva. Ova lijepa legenda je dokaz kako je ljepota crkve djelovala na raspjevanu dušu naroda. Da ostvari svoj san Justinijan je pozvao dva najbolja arhitekta svoga vremena, Antemija iz Tralesa i Izidora iz Mileta (Mala Azija), da mu sastave nacrte i podignu hram. Arhitekti su pristupili poslu punim uvjerenjem, da velika djela stvara živa vjera i oduševljenje. Stari pisci mnogo hvale stvaralačku sposobnost i originalnost ovih dvaju slavnih umjetnika, tako da se Prokopije ne ustručava reći, da je sam Bog rukovodio Justinijana u izboru najslavnijih ljudi, koji će da izvedu veliko djelo. Justinijan je uložio sve svoje znanje i sredstva, koja su mu kao najmoćnijem vladaru onoga vremena bila pri ruci, da ostvari svoju pobožnu zamisao. Tada je istočno rimsko carstvo bilo na vrhuncu moći i slave, a kršćanstvo jedinstveno. Car je pozvao sve pokrajine prostranoga carstva, da sudjeluju u podizanju Doma Gospodnjega. Glasoviti hram Diane u Efezu poslao je 8 velikih stupova od zelenoga mramora; hram boga sunca u Heliopolisu (Sirija) 8 stupova od crvenoga porfira. Carski prefekti su otpremili u Carigrad najskupocjeniji mramorni materijal iz poganskih hramova Evrope, Azije i Afrike. Čuveni majdani u Galiji, Italiji, Grčkoj, Egiptu i Maloj Aziji dali su ogromne količine najskupocjenijeg mramora. Tesalija i Lakonija dale su

serpentin-zeleni (verde antico), Egipat raznobojni porfir, Numidija tamno žuti, Frigija oniks i ružičasti, Prokonez na Mramornom Moru bijeli, otok Eubea jasno zeleni, Jazos u Kariji bijeli i crveni, Libija plavi i otvoreno žuti mramor. Jednom riječju najrjedji materijal, koji posjeduju tri kontinenta, upotrebio se za ukrašavanje nove crkve, tako da u nijednoj gradjevini na svijetu nema na okupu toliko prirodnoga blaga kao u sv. Sofiji. Dalje car se poslužio svim državnim bogatstvom za nabavu zlata, srebra, bjelokosti, bisera, dragog kamenja, dragocjenih tkanina i brokata. Tako se Justinijanu ispunio ideal, da Tvorcu vasione posveti sve što je najdragocjenije u prirodi.

Pri gradnji je bilo uposleno 10.000 radnika sa 100 nadzornika. Car je bio glavni nadzornik. Svaki dan je obilazio gradilište, davao savjete graditeljima, oduševljavao radnike. Često je, iz pobožnosti, i sam bio radnik, dodavajući svojim rukama gradjevni materijal. Pričalo se, da se za vrijeme rada čula — kao iz neba — divna muzika i andjeosko pjevanje, koje je čudotvorno obnavljalo iznemogle snage radnika. U temeljima crkve bio je izgradjen čitav sistem cisterna sa mnogobrojnim debelim stupovima, koji počivaju na stijeni, što je dalo zgradi osobitu stabilnost i elastičnost prilikom potresa. Potporni zidovi i pilastri su izgradjeni od čvrstog kamena pješčanika, a ostali zidovi crkve od posebno pripremljenih opeka, koje nose natpise ondašnjih glasovitih carigradskih fabrika, npr. „Megale Eklesia", „Mamos", „Domnos", „Tryphon", „Presbyter Magnus". Osobita se pažnja posvetila gradnji

svodova, polukupola i centralne velike kupole, za koju su se nabavile sa otoka Rodosa tanke opeke, pečene od posebne lake gline. Pripovjeda se, da su iza svakog dvanaestog reda opeka na kupoli svećenici s molitvama, pjevanjem, kadjenjem i škropljenjem vodom iz Jordana uzidjivali komadiće moći svetaca i druge svetinje. Na opekama kupole stoji, pored ostalih, i ovaj Davidov stih: „Bog je posred nje, i On će je čuvati, da se ne pokoleba. Bog će joj pomoći licem svojim". Tako se gradila jedna od najljepših kršćanskih crkava svih vremena. I zaista Bog je blagoslovio takvo požrtvovanje i plemenite namisli. To besprimjerno pouzdanje u Božju pomoć održalo je ovu crkvu neoštećenu do danas. Zaista su Justinijan, njegovi arhitekti i radnici učinili pravo čudo već samim tim, što je ova gigantska gradjevina bila sasvim gotova zdvora i iznutra već g. 537, dakle za samih 5 godina. To je jedinstven primjer u historiji glasovitih crkava[1]) i dokaz kako je Justinijan bio veliki organizator i kako je sav narod učestvovao u radu sa oduševljenjem. Nijemci su izračunali, da je crkva sv. Sofije sa zemljištem, nuzzgradama, mozaicima i unutrašnjim nakitom stajala 290 miliona predratnih zlatnih maraka[2]).

---

[1]) Crkva sv. Pavla u Londonu gradila se 35 godina, crkva sv. Marka u Mlecima 50, pariska katedrala Notre-Dame 72 godine, katedrala u Reimsu 100, crkva sv. Petra u Rimu 120, katedrala u Milanu 500, a katedrala u Kölnu 675 godina,

[2]) Za crkvu sv. Petra u Rimu potrošilo se do g. 1612 tj. do izgradnje fasade, bez Berninievog kolonata, 230 miliona tal. zlatnih lira. A ako se uračuna sve, do potpunog završenja, hram sv. Petra je stajao preko 300 miliona zl. lira.

Na sam Božić 537 g. carigradski hram je bio posvećen nakon pet godina, devet mjeseci i dva dana od polaganja kamena-temeljca. Veličanstvena procesija krenula je iz crkve sv. Anastasije[1]) k novoj crkvi. Patriarh Menas i mnogobrojni svećenici u punom ornatu pjevali su himne Kristu Pobjediocu. Car Justinijan sa krunom na glavi, sa carskim zlatnim žezlom u desnoj i zlatnom jabukom u lijevoj ruci sjedio je uz Teodoru u sjajnim kolima, koja su vukla četiri bijela konja. Za njim su stupali velikaši carstva i vojskovodje. Narod je prekrio sav prostor oko crkve, *Hipodrom* i *Forum Augusteum*. Pred vratima crkve car je skinuo krunu s glave, odložio žezlo i zlatnu jabuku. Gologlav je ušao u hram i smjerno otišao prema oltaru. To je bio najsretniji dan njegovog života. Dočekao je čas, kada se ostvario njegov zlatni san. Zaustavio se pred središnjom kupolom, koja ga je očarala. Zadivljen i potresen pao je na koljena, digao ruke k nebu i uskliknuo: „Neka je slava Bogu, koji me učinio dostojnim velike milosti, da mu ovakav hram na čast podignem. Solomone, ja sam te natkrilio!". Zaista je Justinijan imao pravo, jer nakon četrnaest vjekovnog opstanka sv. Sofija i danas jasno govori o njegovoj moći i veličini. Ona je vječni umjetnički spomenik, gdje su Istok i Zapad ujedinili sve svoje znanje i umijeće. K njoj tekom stoljeća idu umjetnici iz svih krajeva svijeta, da se u njoj nadahnu.

[1]) Na ruševinama ove crkve je veliki vezir Mehmed Soković, naš zemljak iz Hercegovine, podigao džamiju, koja je jedna od najljepših u Carigradu.

Ona je kruna svega, što je do tada sagradjeno, najsjajniji biser grada na Bosporu.

Na to je ušao u crkvu patrijarh sa svećenstvom i svečano je posvetio Premudrosti Božjoj (Hagia Sophia), tj. Logosu „Riječi Božjoj", onoj Mudrosti, koje je savršeno, idealno oličenje Sin Božji, Isus Krist, Bog-čovjek. Justinijan je tom prilikom razdijelio siromašnom narodu mnogo novaca i hrane. Svečanosti su trajale dvije sedmice. Takvoga slavlja nikada nije vidio Carigrad ni prije ni poslije.

Justinijan je u novoj crkvi zaveo i novi red bogoslužja, odredivši broj svećenika u njoj na 25. Medju tim svećenicima sv. Sofije nalazio se i sv. Roman Melod (Slatkopojac), možda najveći crkveni pjesnik svih vremena. Spjevao je oko 1000 pobožnih pjesama (kondaka) klasičnog stila i vanredne ljepote. Većina bizantologa misli, da je on auktor i znamenite pjesme na čast Majke Božje, koja se pjeva u crkvama istočnog obreda na jutrenji u subotu pete nedjelje Velikog posta, a poznato je pod imenom Akathist. Sadržaj Akathista je tajno Utjelovljenja Božanskoga Spasitelja i zahvala Presv. Djevici kao Saotkupiteljici. Sjedinjujući mističnu dubinu misli o tajni Utjelovljenja sa nježním izljevima čustava prema nebeskoj Majci u savršenoj jezičnoj formi stoji Akathist kao jedinstveno remekdjelo cijele bizantijske poezije, a možda i religioznog pjesništva svih vjekova. Neki su bizantolozi mišljenja, da je Roman, nadahnut velebnim svečanostima posvete crkve sv. Sofije, spjevao ovu zaista divnu pjesmu[1]).

[1]) J. Pavić: Akathist u čast Presv. Bogorodice (Ćirilo Metodski Vjesnik, g. VI, br. 1—2).

A sada uporedimo to kršćansko slavlje, taj svijetli Božić g. 537 sa crnim danom u historiji Bizanta i Evrope, 29 maja 1453, kada je sultan Mehmed II kao obijesni pobjednik, gazeći po mrtvim tijelima nesretnoga kršćanskoga naroda, ušao u ovu istu crkvu i proglasio je džamijom. Glavni grad kršćanskoga Istoka, koji se ponosio sa 420 crkava, sa 80 manastira, u kojima se oko 10.000 monaha i svećenika danju i noću Bogu molilo, postaje islamskom prijestolnicom. Strahovita li kontrasta! Muhamed se rodio tek 100 godina poslije posvećenja sv. Sofije. Zaista su nedokučivi putevi Božji! „Zašto ta tragičnost?“ — pita Čeda Mijatović[1]). „Zašto da Bog, kome je prva civilizovana kršćanska carevina ovaj divni hram posvetila, dopusti, da taj hram kršćanski postane turskom džamijom?!“. A katolički pisac mons. Celso Constantini (1909) ovako ironički kaže: „Danas... na čast i slavu umjetnosti i evropske civilizacije sv. Sofija je pretvorena u Muhamedovu džamiju, sa mozaicima pokrivenim žbukom i pokvarenim od dima!“. Čeda Mijatović daje svoj odgovor: „Božji su zakoni moralnoga svijeta tako isto neumitni kao i zakoni fizičke prirode. Ako ljudi neće da vode računa o tim zakonima, Bog sam svoje zakone poštuje. Ko griješi taj mora da pati! To je veliki zakon moralnoga svijeta. Pravoslavni narod grčki griješio je o moralne zakone Božje, sam je gazio uslove svoga nezavisnog opstanka, i grčko je carstvo propalo, i Sveta Sofija postala je Aja Sofija Džamisi“.

[1]) Carigradske slike i prilike (putopisne crte). Novi Sad 1901.

„Paleolog poziva Murata
Da zakopa Grke sa Srbima“[1]).

Dok je 12 decembra 1452 legat Pape Nikole V kardinal Izidor u crkvi sv. Sofije služio svečanu Misu po rimskom obredu, u prisustvu Dvora, Senata i visokog klera, narod, fanatizovan od monaha, vikao je po carigradskim ulicama, da voli živjeti pod turskim turbanom, nego li pod papinskom Tiarom[2]).

Sreća je, što danas upravlja Turskom Republikom uman i prosvijetljen čovjek Kemal Ataturk. On je g. 1934 dokinuo džamiju Aja Sofiju i proglasio sv. Sofiju muzejem bizantijske umjetnosti. Naredio je, da se ukloni sve što smeta nekadašnjoj kršćanskoj crkvi. Tim je učenim krugovima znatno olakšao proučavanje hrama. Naredio je, da se otkriju mozaici, i ovih dana izlaze na svjetlost slavni likovi Isusa, Majke Božje, andjela i svetaca na korist nauke i civilizacije i na radost kršćana. Zato treba da mu bude zahvalan cijeli obrazovani svijet.

Stupimo sada i mi u otkrivenu crkvu, da joj se divimo.

[1]) Gorski Vijenac.

[2]) Ernest Mamboury: Stambul-Reiseführer, str. 24. Stambul, Roman Han-Galata, 1930.

Opis hrama

Sv. Sofija je magično ime, kao Carigrad i Istok. Kada se nje sjetimo, pred našim očima se redaju vizije i uspomene iz davne prošlosti, jer nad nijednom bazilikom na svijetu nije prošlo toliko oluja, pored nijedne nije prohujalo toliko sudbonosnih dogadjaja, kao pored nje. Ona je najstarija katedrala na svijetu. Stoga nema kršćanina, nema prosvijetljenog čovjeka, koji dolazeći prvi put u Carigrad, ne pita sa uzbudjenjem i čežnjom: „Gdje je sv. Sofija?“, kao u Rimu: „Gdje je sv. Petar?“, ili u Mlecima: „Gdje je sv. Marko?“.

Kada smo ugledali čarobni grad, koji se prosuo na sedam brežuljaka u jednom od najljepših krajeva svijeta, „gdje se ljube dva mora i priželjkuju dva kopna“[1]), svi su putnici izašli na palubu i instinktivno pitali: „Gdje je sv. Sofija?“. Bili smo ganuti gledajući jedan od najslavnijih hramova u kršćanstvu. Nekima su navirale suze na oči, neki su skidali kape i krstili se. Zaista je silno sugestivan prvi pogled na nj.

Slavna crkva se diže na uzvišici, na prvom od sedam brežuljaka, nad divnim kanalom, u starom dijelu grada (Stambolu). Nad njom stražare četiri visoka minareta, koje su podigli sultani Muhamed II, Osvajač, Bajazit i Selim II. Na vrhu središnje kupole blistao je do g. 1453 zlatni križ, koji se, kako su Grci govorili, mogao vidjeti sa vrhunca Olimpa. Mjesto njega

---

[1]) Alija Nametak u noveli „Njegova osuda“ (Kolo Matice Hrvatske 1929).

danas strši pozlaćeni polumjesec. Crkva, gledana s mora, prijatno djeluje svojom lijepom linijom, koja se blago spušta sa vrha centralne kupole, koja izgleda kao glava titana, na polukupole i zidove.

Crkva sv. Sofije nekada je bila uokvirena, kao briljant dragim kamenjem, najljepšim gradjevinama Konstantinovog grada. Tu je bio Forum Augusteum, Hipodrom, urešen mramornim i pozlaćenim kipovima, obelisci i slavoluci, dugi redovi stupova od mramora i porfira, Bogorodičina crkva Halkopratija, zgrada Senata i najsjajnija suverenska rezidencija, čuvena carska palača Hagie Sophie ili Sveta Palača (Sacrum Palatium) sa mnogobrojnim odjeljenjima, dvorskim crkvama, riznicama, porfirnim odajama, pozlaćenom prijestolnom dvoranom, gdje je na prijestolu od suhoga zlata sjedio bazileus, pred kojim su kao pred idolom padali licem na zemlju dvorjanici i narod, gdje su se, kao nigdje na svijetu, odvijale sjajne carske ceremonije, gdje su se odigravali misteriozni dogadjaji, trovanja i davljenja pretendenata na prijestolje, raskalašenosti careva, carica i dvorkinja, gdje je bilo leglo lukavstva, podlosti, diplomatske neiskrenosti i potkupljivanja, ali gdje su se pogdjekada blistale i čovječanske vrline i kršćanske kreposti: jedan besprimjerni kontrast dobra i zla.

Od svega toga sjaja ostalo je još danas samo nešto ruševina. Na lijepom modernom trgu ističu se tri spomenika, jedini ostaci sjajnog Hipodroma. Obelisk cara Teodozija I od zagasito-ružičastog egipatskog granita, pun hieroglifa, koji je bio podigao — nakon

jedne pobjede — faraon Thutmosis III oko g. 1600 pr. Krista u Heliopolisu. Iz Egipta ga je dao prenijeti u Carigrad car Teodozije I g. 390 po Kr. Obelisk cara Konstantina VII Porfirogeneta, 25 m visok. Ovaj car ga je dao sazidati od tesanog kamena, a urešen je bio reljefima od pozlaćenog bronza, koji su nestali prilikom zauzeća Carigrada u IV Križarskoj vojni. Treći je spomenik bronzani stup u obliku zmije, nekada 8, a danas 5.5 m visok, koji su stari Grci bili postavili — nakon bitke kod Salamine i Platee (480 i 479 pr. K.) — pred Apolonovim hramom u Delfima, odakle ga je Konstantin Veliki dao prenijeti u Carigrad.

Dolazeći od staroga Seraia prema crkvi sv. Sofije ukazuje nam se veličanstvena crkva sv. Irene (posvećena Božanskom Miru), jedan od najstarijih i najbolje sačuvanih spomenika starog bizantijskog crkvenog graditeljstva. Podigao je car Konstantin Veliki, a obnovio u današnjem obliku u VI v. car Justinijan. U njoj se držao II ekumenski koncil g. 381. Danas je u njoj smješten turski ratni muzej. To je jedina velika crkva u Carigradu, koja nije nikada bila pretvorena u džamiju.

Ostavljajući crkvu sv. Irene, a idući prema sv. Sofiji, privlači nam pozornost četverokutna česma sultana Ahmeta III, sazidana g. 1728, jedno od najljepših djela turske umjetnosti. Sva je od bijelog mramora, urešena nišama, ornamentalnim skulpturama i arabeskama.

Eto nas napokon k velikom i željenom cilju: k Hagii Sophii. Do crkve se dolazi putem, koji natkriljuju visoka stabla. Ne da se opisati osjećaj,

koji putnik ima kada prvi put prilazi k ovoj tajanstvenoj svetinji, koja je tu ostala sama, da svjedoči o veličini Bizantijskog carstva i njegove kulture. A ona je za to dovoljna, jer „pretstavlja triumf bizantijske misli"[1]). Lijepo kaže Edmondo de Amicis: „Ako i jedan bijedni putopisac smije da pozove u pomoć muzu, ja je molim sklopljenih ruku, jer moja pamet malaksava pred onim uzvišenim objektom, a velike linije bizantijske bazilike drhtaju pred mojim očima, kao slika, koja se odrazuje sa nemirne površine vode". I dalje govori De Amicis, da nema na svijetu glasovitoga spomenika, koji bi bio povodom, da duša osjeća tako jako i ugodno ganuće, kao što je ono, što se osjeća, kada se ide k sv. Sofiji. Kada bih htio, kaže, ponovno proživjeti najugodniji čas izmedju svih dana kada sam gledao velike stvari, odabrao bih onaj, koji je prošao u vremenu, kada sam kazao: — idimo — i kada sam čuo: — eto nas. To su zaista najljepši časovi putovanja. Dok se ide k njoj, čini se, kao da se duša širi, da zadrži osjećaj udivljenja, koji će se za čas probuditi. Sjećamo se želja prve mladosti, koje su izgledale kao sni. U mašti gledamo staroga profesora, koji, pošto nam je na geografskoj karti Evrope pokazao gdje je Carigrad, počeo nam je govoriti o sv. Sofiji kao o čarobnoj priči[2]).

Hram je smješten od istoka prema zapadu, sa oltarom na istoku. Zdvora je jednostavan, bez arhitektonskih ukrasa, raščlanjen prostranim otvorima.

---

1) Encyclopaedia Britannica: Vol. 4, Byzantine art. str. 489.
2) E. De Amicis: Constantinopoli.

Četiri visoka četverouglasta pilona nad predvorjem misli se, da su bila postolja za četiri konja od pozlaćenog bronza, koji danas rese pročelje crkve sv. Marka u Mlecima, koje je tamo dao prenijeti dužd Henrik Dandolo za vrijeme IV Križarske vojne (1204)[1]. Sa strane Apside konstruktivni je organizam dobro razveden, kao i na pročelju. Na istočnoj strani vide se jedna vrata, urešena sa šest stupova od porfira i mramora. I to je sav vanjski ukras, do danas sačuvan. Pridušene kupole i polukupole, obložene olovom, malo govore oku, koje očekuje veličanstveniju vanjštinu proslavljenoga hrama. Centralna kupola ima 40 podupirača, koji se izmjenjuju sa isto tolikim brojem prozora, i rese je kao vijencem. U tursko doba crkva je bila zdvora oblijepljena žbukom, kao što je i danas, i obojena jasno-žutom bojom.

I crkva sv. Marka u Mlecima u početku je bila zdvora gola, ali je još u Srednjem Vijeku bila urešena arhitektonskim ukrasima, obložena šarenim mramorom i mozaicima te upućuje posjetioca na čar unutrašnjosti; dok naprotiv sv. Sofija svojom vanjštinom ne daje putniku ni naslućivati o unutrašnjoj ljepoti. Tako je zdvora jednostavna i crkva sv. Vitala u Raveni. Pitanje

---

[1]) Ti su konji umjetničko djelo slavnoga grčkoga kipara Lizipa (oko 330 pr. Kr.), koji ih je bio izradio za Aleksandra Velikoga. Saliveni su od glasovitoga korintskog metala (smjesa bakra, zlata i srebra). U rimsko doba bili su preneseni iz Grčke u Rim, gdje su resili neki slavoluk. Car Konstantin Veliki dao ih je prenijeti iz Rima u Carigrad, gdje su najprije resili Hipodrom. Car Napoleon bio ih je prenio u Pariz i postavio na Triumfalni luk, odakle su povraćeni na današnje mjesto g. 1815.

je, čemu taj kontrast. Što je pri tome rukovodilo Justinijana? Možda je htio, da posjetilac bude iznenadjen unutrašnjim sjajem, ili se valjda zanosio mističkim razlozima, držeći se riječi psalma 44: „Omnis gloria ejus, filiae regis, ab intus“ (Sva je ljepota kraljeve kćeri iznutra).

Nekada se pred crkvom sa zapadne strane nalazio veliki četverouglasti *atrium* sa pokrivenim hodnicima. U sredini je bila umjetnička česma, iz koje je sikćala voda kroz lavlja usta. Ta je česma služila za potrebe crkve, pošto je, kako ljetopisac sv. Sofije tvrdi, u Justinijanovo doba bilo obavezno na ulazu u crkvu prati lice i ruke, što je imalo simbolično značenje. („Umij grijehe, a ne samo lice“). Kaže se, da je Justinijan u ovom predvorju bio podigao spomenik mudrome Salomonu, kao da se Salomon čudi, da je njegov hram i veličinom i ljepotom zaostao za Justinijanovim. Kako je to predvorje izgledalo možemo vidjeti u krasnom atriumu, koji je prema onome sv. Sofije podigao sultan Ahmet I pred svojom džamijom kojase nalazi nedaleko od sv. Sofije i koja oponaša oblike ove, a podignuta je g. 1609—1617 na mjestu nekadašnjih velikih carskih palača Hagie Sophie. Nuzzgrade koje su se dizale oko crkve, većinom su iščezle u doba tursko. Na sjeverozapadu još stoji *Skevofilakion* (riznica), okrugla zgrada za spremu liturgijskog posudja. Na južnoj strani Narteksa nalazi se zdvora četverouglasta, a iznutra osmokutna lijepa gradjevina, koja je nekada služila kao krstionica (Baptisterium), a sada je grobnica sultana Mustafe I i Ibrahima I. Unaokolo hrama Turci su podigli nekoliko masivnih potpornih zidova, grobnica sultana i česma za ritualno

pranje, što kvari vanjski izgled crkve. Lijepa je osmokutna česma sa arabeskama, iz XVII v.

Sa zapadne strane (fasada) ulazilo se kroz devetero monumentalnih vrata u vanjski Narteks[1]). To je veliki vestibul, 60 m dugačak, a 11 m širok, koji je samo djelomično sačuvao svoj prvobitni sjaj. Osvjetljuju ga veliki polukružni prozori. Paralelno uz vanjski nalazi se unutrašnji Narteks, jednako dug i širok kao prvi, u koji se ulazi kroz petero vrata. Bronzana krila vrata bila su zadužbina careva Teofila i Mihaila III iz g. 838. Od tih su originalna samo ona sa južne strane Narteksa, kroz koja se danas redovno ulazi, a imaju bogatu ornamentiku. Na njima se čita natpis: Theophilu kai Mihael niketon (za vladanja Teofila i Mihaila pobjednika); zatim četiri monograma u srebru, i to imena cara Teofila, žene mu Teodore i sina im Mihaila. Tu su urezani pobožni vapaji: Kyrie boetei Theophilo (Gospode, pomozi Teofilu); Teotoke boetei Theodora Auguste (Bogorodice, pomozi Teodori Augusti); Christe boetei Mihael despote (Kriste, pomozi gospodaru Mihailu); Etus apo ktizeos kozmust nitti ind d (godine od stvorenja svijeta 6349, četvrte indikcije = 838 po Kristu). Ovaj unutrašnji Narteks se sastoji iz devet djelova, od kojih je svaki presvodjen krstatim svodom, urešenim ornamentalnim mozaicima, koji potječu iz vremena cara Justinijana. Ovaj je Narteks u glavnom sačuvao svoj prvobitni sjaj. Zidovi su obloženi skupocjenim šarenim mramorom, ponajviše tamno-zelenim i žućkastim. Povrh mramorne obloge teče unaokolo 47 centimetara široki mramorni rub, urešen finim ornamentalnim skulpturama (opus sectile). Nad tim počinju mozaici, koji prekrivaju sve svodove. Na zlatnoj mozaičnoj osnovi, kao i u lunetama prikazani su križevi raznih oblika, da narodu neprestano bude pred očima znak našega spasenja. Veliki polukružni mozaik nad ulazom u Narteks sa južne strane prikazuje Majku Božju sa Djetetom Isusom u naručju i dva donatora: cara Justinijana sa modelom crkve sv. Sofije u ruci i cara Konstantina Velikoga sa modelom grada Carigrada. Ovaj je mozaik nedavno otkriven. Detaljno ću ga opisati kada bude govora o dekoraciji hrama.

Predvorje crkve sv. Marka u Mlecima potsjeća na ovaj Narteks.

Sama crkva ima devetero vrata, podijeljenih po troje. Na bronzanim krilima vrata vide se križevi, koje su Turci oštetili, htijući da ih uklone. Srednja vrata, koja su viša i šira od drugih, nadasve su veličanstvena. Njihov je okvir od bronza, a ostalih od mrkoga mramora. Zovu se „carska vrata“ (basilikè pyle), jer je kroz njih ulazio u hram samo car. Na bronzanoj gredi iznad vrata izrezana je knjiga, na kojoj piše grčki: Ego eimi he tyra. Di' emu ean tis eizelte, sotezetai, kai eizeleuzetai kai ekzeleuzetai, kai nomen heurezei (Ja sam vrata. Ko kroz mene udje, biće spašen i ulaziće i izlaziće i naći će pašu. Ivanovo Evandjelje X, 9).

[1]) U Atriumu su stali pokornici za vrijeme Službe Božje, a u Narteksu katehumeni (oni koji su se pripravljali za krštenje).

Nad ovim ulazom vidi se u polukrugu veličanstveni mozaik (luneta), koji pretstavlja Spasitelja kako sjedi na prijestolu, a pred Njim se duboko klanja jedan bizantijski car. I ovaj ću mozaik kasnije opisati.

U ovom predvorju, koje iznenadjuje svojim savršenim proporcijama i sjajem mramornih zidova i mozaika, svjetlost je umjerenija nego li u samoj crkvi. Ovo su arhitekti naročito tako udesili, da bi efekat svjetlosti bio jači, kada se iz Narteksa udje u hram.

Treba ući u crkvu kroz „carska vrata", da čovjeku pukne pred očima prizor nezaboravan u životu. Bilo je oko 10 sati prije podne vedroga majskoga dana o. g., kada sam ušao u divotni hram, koji me obasjao bljeskom, što ga izazivlje blaga sunčana svjetlost iz uglačanog mramora, stupova i zlatnog mozaika, koja pada kroz 40 prozora središnje kupole, i čini da svaka stvar kao plamen bliješti. Zastanuo sam kao prikovan, iznenadjen kao da se preda mnom rastvorilo magično carstvo i nebeska vizija. Pravo su govorili Grci: „Raj zemaljski, drugi svod nebeski, herubinska kola, prijesto slave Božje, udivljenje zemlje, najveličanstveniji hram na svijetu poslije sv. Petra". Preda mnom i nada mnom ogromna sjajna prostorija, koja kao da je duža, šira i viša, nego li što u stvari jest. Osjetio sam se malen kao mrav u tom divnom prostranstvu, koje nikakvo pero ne može da dostojno opiše. Zaista „svjetsko čudo Justinijanovo". Spomenik jedne imperije. Osvjedočio sam se o istinitosti riječi njemačkog kritičara umjetnosti Kornelija Gurlitta, koje su mi se nekada

činile pretjeranim: „Der schönste Innenraum der Welt" (najljepša unutrašnjost na svijetu)[1]).

U hramu vlada tajanstveni mir i mistična atmosfera, kao kad Aurora pred suncem nebo pozlati. Utisak je kao da čovjek stupa u predvorje raja. Na pamet su mi dolazile riječi Apokalipse: „Vidjeh grad sveti, Jerusolim novi, gdje silazi od Boga s neba, pripravljen kao nevjesta ukrašena zaručniku svome". Nešto me sililo, da padnem na koljena kao Justinijan i da zahvalim Božjem veličanstvu, koje je one divne ljude nadahnulo, da mu podignu onakav dom slave i ljepote. Da je Dante vidio sv. Sofiju, sigurno bi je uporedio sa kakvom ljepotom svoga „Raja"! O hrame Premudrosti Božje! O neprispodobiva krasoto! Neiskazano blaženstvo duše, željne Kristovog mira u ovom nemirnom svijetu! A jadno moje pero!.... Nije čudo, da je i kruti osvajač Muhamed II, ulazeći u sv. Sofiju, ushićen zavapio: „Bog je svjetlost neba i zemlje".

Čovjek ostaje začaran od silnog utiska, i prve trenutke provede kao u čarobnom snu. Kada se pribere, otvara mu se pred začudjenim očima ogromno skladno prostranstvo 80.9 m dugo, 71.70 m široko, 56 m visoko, podijeljeno na srednju i dvije sporedne ladje. Tloris hrama je pačetvorina. Ima slobodne površine 7000 m^2, a pokriva prostor od 10.000 m^2.

Na pločniku crkve sv. Petra u Rimu naznačene su bronzanim pozlaćenim slovima dužine najvećih cr-

---

[1]) C. Gurlitt: Konstantinopel, 31 und 32 Band der „Kultur" (u Meyers Reisebücher: Balkanstaaten und Konstantinopel).

kava na svijetu. Crkva sv. Sofije u Carigradu zabilježena je ovim riječima: Constantinopolitana — Divae — Sophiae — Ecclesia (Carigradska crkva Božanske Mudrosti) — Longitudo 109.57 m. Ovo je vanjska dužina hrama. Premda je crkva sv. Sofije po redu sedma po dužini, ipak ona može sa galerijama i narteksima da obuhvati najviše naroda poslije crkve sv. Petra u Rimu[1]).

Neodoljivo privlači pogled središnja kupola, koja blista u zlatnom mozaiku sa raznobojnim geometrijskim nacrtima. Ona ima promjer od 33 m, a visoka je 56 m od pločnika[2]). Iznutra je podijeljena na 40 rebara, podnu kojih se nalazi 40 polukružno završenih prozora. Kada se u nju gleda iz sredine hrama, izgleda kao ponor, koji visi nad glavom, kako kaže Madame de Staël o kupoli crkve sv. Petra u Rimu. Prekriva srednji prostor središnje ladje. Kudgod ideš po crkvi, prati te kao magična prikaza. Počiva na četiri velika luka (arhivolta), koje podržavaju četiri pilastra 22 m

[1]) Crkva sv. Petra u Rimu je 185.31 m duga, 112.5 m široka; pokriva površinu od skoro 25.000 m² (sa portikom), a unutrašnjeg slobodnog prostora ima 15.000 m². Po dužini dolaze po redu slijedeće crkve: crkva sv. Pavla u Londonu 157.20 m; katedrala u Firenci 148.12; katedrala u Milanu 134.17; katedrala u Kölnu 132; katedrala u Bologni 131.73; bazilika sv. Pavla u Rimu 126.64 m. Crkva sv. Pavla u Londonu i milanska katedrala imaju po 11.700 m² površine; katedrala u Kölnu 6166 m²; Notre Dame u Parizu 5955 m². Župska crkva na Prčanju, najveća u Boki, sa svojih 500 m² površine četrnaest puta je manja od crkve sv. Sofije.

[2]) Kupola sv. Petra u Rimu ima 42 m promjera, a visoka je iznutra 118.90 m.

visoka. Obje polukružne zidne strane, koje neposredno nose kupolu, uljepšane sa 12 dražesnih prozora u dva reda (7 u donjem, a 5 u gornjem redu), izdižu sa tla dva reda stupova sa arkadama. Medju prozorima ovih zidnih strana nalaze se još pokriveni mozaici proroka i naučitelja Crkve. Panteon Agripin u Rimu ima 43 m u promjeru, ali počiva na zemlji, dok kupola sv. Sofije, koja ima samo 33 m promjera, prvi put u historiji arhitekture lebdi u zraku — veli Salzenberg. Kupola sv. Petra u Rimu, najsmjelije djelo Renesanse, najljepša je kupola na svijetu. „Ali treba poći ispod nje, da se uzmogne iznutra promatrati, dok podupirači (Stützflächen) crkve sv. Petra zauzimlju polovicu slobodnog prostora hrama; naprotiv netom se stupi na glavni ulaz crkve sv. Sofije, jednim se pogledom obuhvati najveći dio unutrašnjeg prostora i kupole, jer podupirači u njoj zauzimlju jedva trećinu slobodnog prostora". (Salzenberg: Die altchristlichen Baudenkmäler von Konstantinopel). Ovo isto vrijedi i za crkvu sv. Pavla u Londonu, odnosno za njezinu kupolu, kao i za kupole i crkve Renesanse i Baroka uopće, koje su podijeljene na ladje. Stoga crkva sv. Sofije izgleda velika na prvi pogled, a crkve Renesanse tek nakon refleksije. Arhitekti crkve sv. Sofije riješili su ovaj najteži arhitektonski problem jednom titanskom smjelošću, čudnovatom mješavinom tipa središnje gradnje (Centralbau) i uzdužne, koja nikada više nije tako uspjela u arhitekturi[1]). I uprav to dava

[1]) Stariji kršćanski spomenici središnje gradnje (Centralbau) jesu: Mauzolej ili crkva sv. Konstance u Rimu (IV v.), baptisterij

hramu izgled veličine i snage, a istodobno elegancije i harmonije, u kojoj — kaže De Amicis — snažne note ogromnih pilastara i kiklopskih lukova, koji potsjećaju na sjeverne katedrale, miješaju se sa nježnim, jedva čujnim orijentalnim napjevima; bučne muzike Justinijanovih i Heraklijevih gozba sa odjecima poganskih pjesama i dalekom vikom Vandala, Avara i Gota. Jedno neopisivo veličanstvo. Jedna ideja bazilike sv. Petra u smanjenom i bazilike sv. Marka u povećanom obliku. Taj smjeli pothvat u graditeljstvu bez primjera je do VI vijeka.

Dvije ogromne polukupole, jedna nad ulazom, a druga nad oltarom, i četiri manje nad Eksedrama, u skladnom kontinuitetu prihvaćaju centralnu kupolu, tako da se ima osjećaj kao da ona stvarno lebdi u zraku, i, kao što je rekao jedan grčki pjesnik, izgleda da sve to visi o svodu nebeskom o sedam niti. I polukupole su osvijetljene polukružno završenim prozorima, kao središnja kupola.

U trouglastim poljima (pendentif), o koja se upire kupola, vide se u modrom mozaiku, na zlatnoj pozadini četiri ogromna šestokrilna Serafina, koje je dao izraditi car Bazilije II (976—1025), za koje bi se reklo, da na svojim krilima nose kube. To su jedini figuralni mozaici, koje Turci nijesu premazali zbog njihovog sugestivnog utiska, koji pružaju gledaocu, da su oni sva podrška velebne kupole.

---

sv. Ivana Lateranskoga u Rimu (IV v.), S. Stefano Rotondo u Rimu (V v.), Mauzolej Gale Placidije u Raveni (V v.), S. Vitale u Raveni (VI v.), crkva sv. Sergija i Baka u Carigradu iz VI v. (tzv. „mala sv. Sofija").

U zenitu kupole nalazio se mozaik, koji je prikazivao Krista Spasitelja, koji stoji na dugi (Pantokrator), kako kaže Ducange (Constantinopolis christiana). Mjesto toga mozaika stoji danas kružna ploha, na kojoj su napisane arapskim jezikom riječi: „Bog je svjetlost neba i zemlje".

Taj veličanstveni svod od kupola počiva na osam pilastara i na arkadama. Ko nije vidio to čudesno nebo sv. Sofije, ne može da pojmi koliko sposobnosti krije ljudski um, koji je već u VI vijeku učinio takvo čudo u graditeljskoj tehnici. Tu se čovjek osjeća ponosnim, da pripada ljudskoj obitelji, iz koje niču geniji. Blijede mu pred očima slike mnogih istaknutih veličina i ljepota.

Dok u crkvama Renesanse, kao npr. u crkvi sv. Petra u Rimu, srednja ladja ima samo jedan arhitektonski red, u crkvi sv. Sofije su dva reda (galerije), i to u donjem su redu deblji stupovi, a u gornjem tanji, tako da se ne osjeća glomaznost i težina. To daje srednjoj ladji osobitu eleganciju, koju nemaju crkve Renesanse i Baroka.

Najljepši je srednji prostor pod centralnom kupolom, koji je 33 m dug i širok. Osam ogromnih stupova monolita (4 s jedne, a 4 s druge strane) od serpentin-zelenoga mramora (verde antico), koji su *11* m visoki, a u promjeru imaju *1.50* m, nose arkade i rub (korniž), koji opet nose 6 stupova manjih od istoga mramora gornje galerije, a ovi manje arkade i rub. A sve to skupa svršava sa velikim lukom (arhivoltom), koji sa svojim vrhom prihvaća centralnu

kupolu. Stupovi od zelenoga mramora u prvom redu najveći su eksemplari toga mramora na svijetu. Postolja su im od teškog bronza. Danas je nemoguće naći takvih monolita od serpentin-zelenoga mramora, koji je uopće rijetkost u prirodi. Potječu iz Dianinog hrama u Efezu, koji je zapalio Herostrat[1]).

Gornji red sačinjavaju prostrane galerije, koje sa tri strane rese hram, a nalaze se nad sporednim ladjama i nad unutrašnjim Narteksom. Priča se, da je svaka strana ovih galerija mogla da zahvati stanovništvo jednoga rejona staroga Carigrada. Na te se galerije uzlazi preko jako položenih stepenica, kojim može da se popne čovjek na konju. Zovu se Gynaikonitis (Gynaeceum), jer su u njima stale bizantijska carica i gospodje bizantijskog dvora za vrijeme Službe Božje. I tu su svodovi urešeni zlatnim i ornamentalnim mozaikom, a pod mramorom. Sa ovih galerija puca prekrasan vidik na hram, koji pruža sliku tako veličanstvenu, da se čovjek ne osjeća na zemlji, nego u nekom carstvu mašte. Ne izgleda da si u crkvi, nego da šetaš po ložama jednoga nevidjenoga teatra, u koji će ući nepregledna bazileusova povorka, i da

[1]) Glasoviti hram posvećen Artemidi (Diani), koji je kroz 220 godina izgradjivala čitava Azija. Završen je bio g. 370 pr. Kr. Najveći grčki hram. Čudovište ondašnjega svijeta. Četiri puta je bio veći od atenskog Partenona. U njemu je bilo 127 ogromnih mramornih stupova, medju kojima 36 sa umjetničkim skulpturama. Pričalo se, da je svaki stup podigao po jedan kralj. G. 356 (28 VII) zapalio ga je neki Herostratos u želji, da mu ime, makar i negativno, ostane zabilježeno u historiji. Hram je izgorio iste noći, kada se rodio Aleksandar Veliki. Oko 300 pr. Kr. obnovio ga je u još sjajnijem obliku Deinokrat. 262 po Kr. razorili su ga Goti.

će se na jednom prolomiti zrakom glasovi iz hiljade grla, koji će klicati „Božjem odabraniku“, kako su Bizantijci nazivali cara. Odatle se tek može vidjeti veličina i velebnost onoga jedinstvenoga hrama. Lukovi, svodovi, pilastri, stupovi, slike na mozaicima, sve je uveličano. Prozori izgledaju veliki kao vrata palača, ladje kao trgovi, a kada digneš pogled u kupolu, obuzme te vrtoglavica. Kada spustiš pogled dole, spopane te neko čudno uzbudjenje i strah. Imaš osjećaj kao da si se još više uspeo, a da pod tobom stoji čaroban ponor. Predmeti i ljudi u ladjama pričinjaju ti se kao neprimjetne sitnice. Na južnoj galeriji nalaze se mramorna vrata sa lijepim skulpturama, koja se zovu vrata Raja i vrata Pakla. Tu u jednom kutu kraj prozora, čita se na mramornoj ploči natpis *Henricus Dandolo*. Ovaj je mletački dužd kao starac od 90 godina, slijep na jedno oko, g. 1204, predvodeći sa Balduinom od Flandrije IV Križarsku vojnu, zauzeo Carigrad, gdje je umro g. 1205. Ne zna se, da li je pokopan na ovome mjestu ili negdje drugdje u hramu. Kada je mletački slikar Gentile Bellini izradio portret Muhameda II, sultan mu je poklonio oklop i oružje slavnoga dužda. U crkvi sv. Sofije sahranjena je i Marija, žena Balduina I, latinskog cara, koja je umrla g. 1204. Tu se vidi u pločniku jedan mramorni okvir sa komadom sv. Špilje iz Betlehema, u kojoj se rodio Spasitelj svijeta. Na zapadnoj galeriji (koja vezuje južnu i sjevernu) nalazi se kraj jednoga prozora jedan zaista čudnovati komad prozračnoga mramora, koji se sjaji kao kristal, kada na nj padnu sunčane zrake. Kažu, da je

donesen iz Perzije. Na sjevernoj galeriji ima p r o z o r, kroz koji u svako doba, usred ljeta, kada u Carigradu vlada najveća vrućina i zapara, piri svjež povjetarac.

Srednja ladja ima u produženju prema istoku jedan polukružni prostor, koji leži izmedju dvije Eksedre, koji natkriljuje polukupola. U nastavku, koji u tlorisu crkve izlazi van glavnih zidova kao poligonalna gradjevina, nalazi se iznutra polukružna A p s i d a, koju kao i Eksedre pokriva polukupola. U polukupoli Apside su još neotkriveni mozaici, koji pretstavljaju Bogorodicu raširenih ruku sa Djetetom Isusom u krilu (orans) i apostole Petra i Pavla, a u donjem redu neke bizantijske careve i carice i to Konstantina X Monomaha (1042—1054), njegove žene Zoe, više Komnena i Ivana Paleologa (1341—1391).

U bizantijsko doba u Apsidi se nalazio v e l i č a n s t v e n i o l t a r (hagia trapeza). Svetu trpezu, salivenu od smjese srebra, zlata i kositra, obrubljenu biserom, podržavala su četiri stupa od zlata. Nad njom se dizao baldahin od zlata (Ciborij), koji su podržavala četiri stupa od masivnog srebra, urešena biserom i dragim kamenjem. Na vrhu je bila kugla sa zlatnim križem od 260 funta težine. Tako ga opisuju stari grčki pisci. Prokopije kaže, da je u crkvi sv. Sofije bilo 20.000 funta težine srebra. Ne zna se kada je nestao taj skupocjeni oltar, koji je pretstavljao svjetsko čudo. Kažu, da se srušio prilikom nekog potresa i da nikada više nije bio uspostavljen u prvobitnom sjaju. Sv. trpeza sa baldahinom najstariji je oblik kršćanskog oltara. Takvi oltari postoje još i danas

u starim rimskim bazilikama. Najveličanstveniji je onaj što se diže nad grobom sv. Petra u crkvi istoga imena u Rimu, 29 m visok, koji je u baroknom stilu podigao u XVII v. od pozlaćenog bronza arhitekt Lorenzo Bernini po naredjenju pape Urbana VIII. Takvih oltara ima u Južnoj Italiji, u crkvi sv. Marka u Mlecima, a i kod nas u Dalmaciji (u Rabu, Zadru, Trogiru, Korčuli i Kotoru). Iz zenita Ciborija crkve sv. Sofije, kao i iz drugih sličnih onoga vremena, visila je o zlatnom lančiću zlatna golubica raširenih krila, u kojoj se nalazila sprema za Presv. Euharistiju. To se zvalo *columba eucharistica*. Takva se jedna još danas čuva u bazilici sv. Nazarija u Milanu. Sa strane oltara sv. Sofije nalazio se patrijarhov prijesto, koji je iz sv. Sofije — po zauzeću Carigrada od Turaka — bio prenesen u crkvu sv. Djordja u Fanaru (Carigrad), današnju rezidenciju grčkoga patrijarha. Pravljen je od nekoga dragocjenog drva, a obložen krasnim ornamentima od slonove kosti. Sa strane ima dva uresna stupa, na kojima se vidi šest dvoglavih bizantijskih orlova od slonove kosti. U Carigradu je predanje, da je to onaj isti prijesto, na kome je sjedio sv. Ivan Hrizostom, dok moderna kritika tvrdi, da on nije stariji od XI v. Apsidu je dijelio od crkvene ladje I k o n o s t a s i o n. Ali taj u prvo doba nije imao današnji oblik ikonostasa u crkvama istočnog obreda. Ispočetka je bio nizak, samo ograda, kroz koju se mogao vidjeti oltar: onakva po prilici, kakva se danas vidi u crkvi sv. Marka u Mlecima. Taj ikonostas ili oltarska ograda u crkvi sv. Sofije bila je od srebra i zlata. Današnji ikonostas u crkvi sv. Djordja u Fanaru, od dragocjenog

drva, urešen umjetničkim ornamentima, kažu, da potječe iz sv. Sofije. Taj je, razumije se, iz poznijeg vremena. Pred oltarom, na početku crkvene ladje, sa strane Evandjelja, nalazio se glasoviti A m b o n, sa kojega je, kažu, propovijedao sv. Ivan Hrizostom, najveći crkveni govornik. Taj dragocjeni Ambon od mramora i srebra bio je svjetska rijetkost. Danas mu nema traga. Na desnoj strani pred Apsidom vidi se oveći č e t v o r n i p r o s t o r (ogradjen), urešen krugovima od raznobojnog porfira i mramora. To je mjesto, na kojemu su se krunisali bizantijski carevi i carice.

Prema zapadu svršava srednja ladja isto tako sa razlikom, da tamo nema apside i da se mjesto polukupole tu nalazi jedan svod u mozaiku nad glavnim ulazom.

Ispočetka je tlo crkve bilo urešeno mramornim mozaikom, od kojega se još po gdjegdje vide tragovi. Danas je u glavnom hram popločan velikim pločama od prugastog prokoneškog mramora. U pločniku je otvor, kroz koji se silazi u podzemne prostorije (cisterne).

Osobiti su ukras hrama sv. Sofije i do onda novost u crkvenoj arhitekturi tako zvane E k s e d r e (polukružne gradjevine u cijeloj visini srednje ladje), koje izgledaju kao četiri elegantna hrama, i koje zaobljuju uglove srednje ladje. To daje unutrašnjosti crkve neopisivu draž. Svaka od njih ima u donjem dijelu po dva stupa od tamno-crvenoga tebanskoga porfira, koji su nekada pripadali hramu boga sunca

u Heliopolisu (danas Balbek u Siriji), a koje je car Aurelijan bio dao prenijeti u Rim, a Justinijan u Carigrad. Oni podržavaju gornju galeriju (Gynaikonitis) koja ima četiri stupa od serpentin-zelenoga mramora. Opasani su još u bizantijsko doba debelim prstenima od bronza, da se ne bi raspukli pod težinom gornjega dijela Eksedre, a stoje na visokim podnožjima od prokoneškog bijelog mramora. Na jednom od ovih stupova Eksedre s lijeve strane, kraj Apside, vidi se križ od olova, koji je u porfiru uduben. Sjeverna Eksedra je služila kao P r o t h e s i s, gdje su vjerni polagali darove za Službu Božju, a južna kao D i a k o n i k o n ili sakristija u crkvama rimskog obreda. Tako misli D-r Albert Kuhn[1]).

S p o r e d n e l a d j e, koje same za sebe izgledaju kao dva ogromna hrama, imaju tri odjeljenja, čije svodove podržavaju po četiri četverokutna pilastra od prokoneškog mramora i četiri obla stupa. U jednom od ovih mramornih pilastara lijeve ladje kraj glavnog ulaza, koji zovu s t u p o m s v. G r g u r a, a obložen je još u bizantijsko doba bronzom, ima rupa u mramoru, u koju kada se metne prst osjeća se vlaga, koju stup (valjda porozan) prima iz podzemlja (cisterna). Sujevjerje naroda pripisuje tome ljekovitu moć. Prolazeći ispod ogromnih svodova ovih ladja providja se izmedju stupova srednja ladja te nam se čini da se nalazimo u drugoj bazilici. Sporedne ladje su u polutami, tako da mistički djeluju, kada ih gledamo iz jače osvijetljene srednje ladje.

---

[1]) Allgemeine Kunstgeschichte, Arhitektur, Band I. Einsiedeln, 1909.

Sve arkade nad stupovima prvoga i drugoga reda i rubovi (korniži) od bijelog su prokoneškog mramora, kao i svi kapiteli. To je sve urešeno finim skulpturama, koje pretstavljaju lišće i ukrase orijentalnih ćilima. Na kapitelima su urezani monogrami Justinijana i Teodore. Ljudska figura se nigdje ne pojavljuje u skulpturi sv. Sofije, kao ni u poznijoj bizantijskoj skulpturi i to zbog religiozne predrasude protiv idola. Ali su nam se sačuvali bizantijski reljefi u slonovoj kosti i u metalu, emaili, kao i cizelirani predmeti, koji su izradjeni sa osobitom vještinom i u stilu, koji nije bez veličine.

Svi su zidovi hrama u visini do 20 m (gdje počinju mozaici) obloženi skupocjenim raznobojnim mramorom. Neke su mramorne ploče tako vješto prepolovljene, da u sastavu prikazuju slike fantastičnih životinja i oblika. Tako se npr. na jednoj mramornoj površini (u vrhu srednje ladje s desne strane) vidi glava vraga sa rogovima i krilima, na drugoj šišmiš sa raširenim krilima, ljudožder, glava deve, uzburkano more, šuma itd. Na jednoj ploči od crnoga mramora izradjene su od umjetničke ruke dvije ribe i trident. To je reminiscencija na simbolične slike iz rimskih katakomba (ichtys: riba = simbol Isusa Krista).

U hramu ima 107 stupova, koji simbolički pretstavljaju 107 stupova, koji podržavaju dom Mudrosti. U donjem redu ima ih 40, i to 8 od serpentin-zelenoga mramora, 8 od crvenoga porfira, 24 od rumenoga, plavenkastoga, žutoga, mrkoga, crnoga s bijelim šarama. U gornjem redu je 67 stupova: 40 tamno-zelenih, 20 od jaspisa,

7 od uglačanog granita. Osim spomenutih 8 stupova od serpentin-zelenoga mramora iz hrama Diane Efeške i 8 od crvenoga porfira iz hrama boga sunca u Heliopolisu, ostali su pripadali Jupitrovom hramu u Kiziku, hramu boga sunca u Palmiri, hramovima u Tebi, Ateni, Rimu, Troadi, na Kikladama i u Aleksandriji. Justinijan je htio, da ono što je resilo hramove krivih bogova, služi ukrasu hrama Boga živoga i istinskoga. Neopisiv je utisak što ga čine ova dva krasna reda stupova i ostali mramor po zidovima svih mogućih boja i šara, koje davaju iluziju vijenaca biranog cvijeća. Mramorna obloga crkve sv. Sofije bogatija je od one Panteona u Rimu i crkve sv. Marka u Mlecima. Tako nešto ne može se vidjeti nigdje na svijetu. Paulus Silentiarius[1]) u svom pjesničkom opisu sv. Sofije nabraja razne vrsti mramora, kojim su obloženi zidovi hrama, i kaže odakle je koji. Tu je mramor bijeli sa crnim žilama sa Bospora; bijeli sa tamnim prugama sa Prokoneza[2]); baršunasto-crni išaran žilama bijelim kao snijeg (Noir grand antique) iz Galije; serpentin-zeleni iz Tesalije i Lakonije; zeleni (sa bijelim i crnim

---

[1]) Dostojanstvenik i predstojnik *Silencijara* na dvoru cara Justinijana, grčki pjesnik VI vijeka. Spjevao je elegantnu pjesmu od 1029 jambskih stihova i heksametara pod naslovom „Descriptio Magnae Ecclesiae Sanctae Sophiae“, koju je preveo na latinski jezik i objelodanio Du Cange. Osim toga je spjevao i „Descriptio Ambonis“ od 304 stiha, kao drugi dio gornje pjesme. — *Silentiarii* su bili vrlo ugledni dvorjanici na bizantijskom dvoru, koji su imali za dužnost, da u nekim prilikama i na nekim mjestima u dvoru paze, da se održava šutnja i tišina.

[2]) Proconnesos, staro ime otoka *Marmara* u Mramornom Moru, koji je bio na glasu zbog odličnog mramora.

tačkama) sa Eubee; plavi, modri i otvoreno-žuti iz Libije; crveni s bijelim i mrkim prugama i blijedi sa željeznim venama iz Karije; žuti i zelenkasti iz Lidije; purpur-crveni, rumeni s plavim i bijelim žilama i oniks iz Frigije; ružičasti iz Synade[1]) i zlatni iz Mauretanije; bijeli iz Grčke (Pentelikos), sa grčkog Arhipelaga i sa Parosa; crveni egipatski porfir sa crnim prugama; granit tesalski, koji izgleda kao posut zvijezdicama[2]). Toj pjesmi svježih pramaljetnih boja i sjaju zlatnog i ornamentalnog mozaika, na kojemu je prikazano cvijeće, geometrijski oblici, svakovrsni nacrti, križevi različitih forma i simbolične figure, pridružuje se neopisivo bogatstvo čipkastih skulpura na kapitelima, arkadama i kornižima, fantastične životinje, lišće, križevi, šimere i monogrami, zatim balustrade, kapiteli jednoga neodredjenoga korintskoga stila i drugi kapiteli, koji ne pripadaju nikakvom klasičnom redu, čudnovatih nacrta i nejednake veličine, postolja stupova od mramora i bronza, istrošena od vjekova. Tu nema ništa usiljenoga, manijeriranoga, akademskoga, jednoličnoga i hladnoga. Sve je živo, toplo i iskreno. I u tome se sastoji vječna mladost sv. Sofije. Jednom riječju sve skupa pruža sliku gradjevine savršenih proporcija, raznolikosti motiva, nevidjenog sjaja, ljepote klasične i barbarske, evropske i azijske, sa koje ne možeš skinuti oka, niti možeš naći zgodnih riječi, da izraziš svoje utiske.

---

[1]) S y n n a d a, grad u Velikoj Frigiji, u Starom vijeku na glasu sa svog skupocjenog šarenog mramora.

[2]) Svi se ovi mramori zovu *antični*, jer ih nema više, ili se mogu naći samo u malim količinama.

Prenesimo se duhom u bizantijsko doba. Dignimo turske dodatke. Otvorimo krasne zazidane prozore i vrata, očistimo sačuvane mozaike, dodajmo one, koji su, na žalost, uništeni, pa će nam se pred očima ukazati slika nevidjena u svijetu. Sa kojegod strane gledamo, sve se sjaji i blista, šalje odraze od zlata, srebra, bjelokosti, korala i sedefa — kao u dvorovima iz priča. Nepregledne površine mozaika od pozlaćenih kristalnih kockica, izgledaju kao zidovi od zlata, urešeni dijamantima, kada na njih udare sunčane zrake. Slike Krista, Majke Božje, andjela, proroka, naučitelja i drugih svetaca kupaju se u toj rajskoj svjetlosti. Pred pilastrima, u ladjama, kraj vrata, izmedju stupova, veliki zlatni i srebrni svijetnjaci, o arkadama i svodovima vise šest hiljada kandila od zlata i srebra. Evandjelja u zlatu okovana, položena na naslonjače od ebanovine, urešene bjelokošću, koji sjaju kao kraljevski stolovi; visoki križevi od slonove kosti, vaze osute biserom. U Apsidi pozlaćena balustrada, nad njom zlatni oltar, propovjedaonica (Ambon) optočena sa toliko srebra, koliko je Bizantu iznosio danak Egipta za jednu cijelu godinu; sjedalice za sedam nadsvećenika, patrijarhov prijesto, carev prijesto — sve to pozlaćeno, ukrašeno reljefima, intarsijama od slonove kosti, urešeno biserom i dragim kamenjem. Kupole i stupovi se ogledaju u pločniku od prokoneškog mramora, koji ima valovite pruge, tako da izgleda, da su se razlile četiri veličanstvene rijeke, čiju je površinu vjetar namrskao.

Dočarajmo sada u tome carstvu mistične ljepote jedan ekumenski koncil, u kojemu učestvuju nekoliko

stotina biskupa istočnoga i zapadnoga obreda; jedno carsko vjenčanje; svečanost bazileusova krunisanja, ili Službu Božju na Uskrs.

Carska povorka kreće prema crkvi iz Svete Palače ulicom[1]), koju okružuju 1000 stupova od raznobojnog mramora i porfira, omirisanom smirnom i tamjanom, uz pjevanje, svirku, klicanje naroda, koji posiplje cvijeće po cesti. Prolazi monumentalnom okolinom sv. Sofije: mimo česme od mramora, koje u svim smjerovima bacaju vodene mlazove, koji se pod sunčanim zrakama prelijevaju u bliještećim bojama, mimo konjaničke spomenike, medju kojima se ističe kolosalni kip cara Justinijana od pozlaćenog bronza, mimo zgrade sa pozlaćenim vratima, u kojima su se držale sinode, gdje su se zadržavali car i patrijarh, mimo krstionicu urešenu mozaicima i riznice najbogatije na svijetu. Ulazi u veličanstveni Atrium, prolazi labirintom vestibula, hodnika, stepenica. Za to vrijeme trideset i dva zvona sa zvonika sv. Sofije odjekuju preko sedam carigradskih brežuljaka, a milozvucima im odgovaraju bezbrojna zvona sa 400 crkava. Oči svih su uprte u cara i caricu, koji se voze četvoropregnim zlatnim kolima, urešenim dvoglavim bizantijskim orlom. Car nosi dragocjenu tuniku, protkanu zlatnom žicom, i purpurni plašt, na glavi mu je zlatna kruna, urešena biserom i dragim kamenjem, u rukama drži zlatnu jabuku i carsko žezlo, a na nogama su mu zlatne cipele, kako je propisano u knjizi ceremonija

[1]) Forum Augusteum.

cara Porfirogeneta za blagdan Uskrsa. Carica je odjevena u svileno odijelo, optočeno zlatom, zaogrnuta svilenim plaštem („maforijem"), izvezenim zlatom i srebrom, čelo joj resi zlatni diadem, iskićen biserom i dragim kamenjem. Suvereni su okruženi dostojanstvenicima dvora i imperije, obučenim u zlatni brokat. U Narteksu ih dočekuju patrijarh i biskupi, koji nose dragocjene mitre na glavi i svećenici u skupocjenim liturgijskim ornatima. Tu bazileus odlaže carske embleme, a pratnja, oružje i svi pobožno ulaze u Dom Gospodnji.

Počinje Služba Božja. Miomirisni se oblaci tamjana sa oltara k nebu dižu uz uskrsnu pjesmu Spasitelju, pobjedniku smrti i pakla. Oltarski prostor je ispunjen slugama Kristovim. S desne strane pred oltarom stoji car sa velikodostojnicima. Sa južne galerije pobožno prate Sveti Čin carica, dvorske dame, gospodje iz vladalačkih i patricijskih domova. Sve su galerije u naokolo pune dama, koje se naslanjaju na bronzane balustrade izmedju mramornih stupova. Bogatstvo i raskoš ženskog odijela i dragocjenih nakita sa visokog Gynaikonitisa sjajno harmonizuje, kao u plamenu purpura i zlata, sa finim koloritom slika na mozaicima i sa raznobojnim mramornim šarama. Crkvene ladje i oba Narteksa su puni muškog svijeta u živopisnim orijentalnim odijelima. Sve skupa pruža sliku, koju ni najbujnija mašta ne može da pretstavi. Veličanstvenijeg prizora nigdje na zemlji nije se moglo vidjeti.

A kako je čarobno morala da izgleda sv. Sofija za vrijeme večernjih i noćnih svečanosti! To je divno

Kršćanski mozaici su zaista sveta epopeja, koji sa liturgijskom pjesmom i sjajem obreda pretvaraju crkvu u raj na zemlji. Nijedna grana likovne umjetnosti — kaže Alfredo Melani — ne može da dade crkvi tako svečan izgled kao mozaici[1]). To se najbolje vidi na bizantijskim mozaicima, koji su izrazito monumentalnog karaktera i sačinjavaju sastavni dio arhitekture. Nijesu radjeni realistički, nego stilski. U njima nema perspektive, ni prirode; crtež je širok, a kolorit biran i prefinjen.

Osim u Carigradu, sjajni su primjeri bizantijskih mozaika u Italiji: u R a v e n i (crkva S. Vitale, crkva S. Apollinare Nuovo, Baptisterij katedrale, Mauzolej Gale Placidije), u bazilikama u R i m u (S. Giov. in Laterano, S. Paolo fuori le mura, S. Maria Maggiore, S. Lorenzo, S. Maria in Trastevere, S. Clemente, S. Cecilia, S. Prassede, S.s. Cosma e Damiano itd.), u opatiji G r o t t a F e r r a t a kraj Rima, u crkvama na S i c i l i j i (Palermo: Cappella Palatina, katedrale u Cefalù i Monreale), u crkvama u A p u l i j i i K a l a b r i j i, u M l e c i m a (crkva sv. Marka), u T o r c e l l u (katedrala) i M u r a n u[2]). Treba spomenuti i lijepe mozaike u katedrali s v. J u s t a u Trstu i u k a t e d r a l i u P o r e č u (Istra). Na Istoku ima znamenitih mozaika u S o l u n u (crkva sv. Sofije i crkva sv. Djordja), u manastirimn na A t o s u i u G r č k o j (manastirska crkva sv. Luke u Livadiji i manast. crkva u Dafni kraj Atene). U Rusiji su čuveni mozaici u crkvi s v. S o f i j e u Kijevu.

---

1) Pittura italiana antica e moderna. U. Hoepli, Milano,
2) A. Melani: ibidem.

U Dalmaciji nema bizantijskih figuralnih mozaika. D-r Mihovil Abramić je g. 1932 publicirao u „L'art byzantin chez les Slaves“ Deuxième recueil, deuxième partie, Paris, članak „Quelques reliefs d' origine ou d' influence byzantine en Dalmatie“, u kojemu je nabrojio samo petnaestak dalmatinskih skulptura, na kojima se ispoljavaju karakteristike bizantijskog stila. K tome treba nadodati nekoliko italobizantijskih i kasnobizantijskih Madona, slikanih na drvu, i jedan ornamentalni fragment tranzene, koji se nalazi u lapidarijumu Arheološkog muzeja u Splitu. Uzrok tom slabom širenju bizantijskog upliva u Dalmaciji jest neposredni naš dodir sa zapadno-evropskom kulturom i siromaštvo ove pokrajine, koja nije mogla da izradjuje raskošne spomenike u stilu Bizanta.

Do sada nadjeni mozaici dalmatinski nijesu bogati figurativnim scenama, niti njihovi dekorativni motivi odaju bizantijske uplive, koji nijesu česti ni na kamenim spomenicima[1]).

Bizantijskih mozaika nema ni u zadužbinama u Južnoj Srbiji.

U Carigradu su sve stare crkve bile urešene mozaicima. Na žalost mnogo je mozaika tamo uništeno za vrijeme ikonoboraca i IV Križarske vojne i nakon pada Carigrada u turske ruke. Od još postojećih osobito su izraziti i svježi u koloritu mozaici nekada glasovite S p a s i t e l j e v e crkve (Chora), sada Kahrije-džamije, iz vremena cara Andronika II (1282—1328).

---

1) Prema izvještaju Državnog arheološkog muzeja u Splitu.

Tu su oba Narteksa urešena ciklusima mozaika, koji prikazuju život Isusov i Majke Božje, apostole Petra i Pavla i druge svece. Na njima se osjeća dah Renesanse.

Najčuveniji su mozaici crkve sv. Sofije u Carigradu. Nigdje na svijetu nema toliki kompleks mozaika kao u njoj[1]). Kupola, polukupole, svodovi i lukovi, kao i unutrašnji Narteks, blistaju u zlatnom i ornamentalnom mozaiku, a lunete, zidne površine pod kupolom i Apsida iznenadjuju sa svojim figuralnim mozaicima. Zlatni i ornamentalni mozaici i djelomično figuralni su iz vremena cara Justinijana (prvo doba cvjetanja), a kasniji su bizantijski carevi, osobito oni iz makedonske dinastije (IX—XI v.) — drugo doba cvjetanja mozaične umjetnosti — uresili hram sa mnogo figuralnih mozaika (Bazilije I, Leon VI, Bazilije II). „Hagia Sophia u Carigradu pokazuje ostacima svojih mozaičkih slikarija, kako je istočnjački smisao za sjaj i raskoš, koji je za cjelokupnu opremu crkve odlučan te vrstan da silno unaprijedi umjetnički obrt, umio do skrajnosti iskoristiti i razviti sve mogućnosti za tu umjetničku granu. S neizrecivom svečanošću pozdravljahu sa svih stijena te crkve likovi Krista i apostola — najomiljelija grupa — figure svetaca, mučenika, proroka i andjela, kako lebde oko Majke Božje, pa simbolske životinje, kao janje i paun, koji se svagdje javljaju. Tehnika kompozicije od kamena i stakla nije dopuštala mekanih linija i prijelaza boja, pa realističnoga prikazivanja

[1]) Crkva sv. Marka u Mlecima ima oko 4000 m² površine mozaika, katedrala u Monreale (Sicilija) 6000 m², a crkva sv. Sofije još više. Sama kupola sv. Sofije ima oko 1450 m² površine mozaika.

prirode, te je tako pogodovala sama od sebe sakralnome dostojanstvu i nadzemaljskom veličanstvu prikazanih likova, a onda njihovoj hijeratskoj nedokučivosti i odmjerenosti[1]). Sjajem mozaika na svodovima sv. Sofija natkriljuje sve crkve sa mozaičnom dekoracijom[2]).

Neke su figuralne mozaike Turci uništili, a ostale premazali vapnom. G. 1847, prilikom restauracije hrama, arhitekt Josip Fossati — dozvolom sultana Abdul Medžida — bio je otkrio neke figuralne mozaike i kopirao u akvarelu, pa ih je opet pokrio nekom trajnom materijom, koja ih je štitila od kvara. Tako pokriveni mozaici sačuvali su originalnu svježinu i sjaj. Tom prilikom ih je njemački učenjak W. Salzenberg proučio i objelodanio, kao i sam Fossati[3]).

U mjesecu junu 1931 Ministarski savjet u Ankari donio je rješenje, da se otkriju mozaici sv. Sofije. Izvršenje toga delikatnoga posla povjereno je Američkom bizantijskom institutu („The Byzantine Instituts"). Već u decembru 1931 preduzelo se na licu mjesta proučavanje toga pitanja sa tehničkog gledišta. Kao direktor radova bio je imenovan poznati bizantolog prof. Thomas Whittemore, upravnik Američkog bizantijskog instituta, odličan čovjek i stručnjak

[1]) Max Osborn: Povijest umjetnosti (u prevodu I. Hergešića i F. Jelašića). Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1934.

[2]) W. Salzenberg: Die Altchristlichen Baudenkmäler von Konstantinopel von V bis XII Jahrhundert, Berlin, 1854.

[3]) Aya Sofia of Constantinople, London, 1852.

u predmetu. U aprilu 1932 završene su studije u Narteksu, koje su se sastojale u mjerenju, računanju i fotografskim snimcima. Najprije se počelo raditi na čišćenju mozaika, koji prekrivaju istočnu stranu Narteksa. Dne 11 i 12 juna 1932 pretsjednik Turske Republike Kemal Ataturk primio je u audijenciju u Ankari prof. Whittemore-a, koji mu je podastro iscrpan referat o svemu što se do tada uradilo. Pretsjednik Republike i turska vlada pružaju učenom Amerikancu svaku potporu, a on od toga vremena stalno radi u sv. Sofiji besprimjernom ljubavlju i požrtvovanjem. U umjetničkim krugovima i naučnom svijetu prate se sa najvećim interesovanjem ova znamenita otkrića bizantijske umjetnosti. Rad je do sada donio najboljih rezultata. Prof. Whittemore je do sada otkrio dva velika mozaika, jedan nad ulazom u unutrašnji Narteks, a drugi nad ulazom u hram. Sada otkriva mozaike u Apsidi. Ta je otkrića priopćio u svojoj raspravi „The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Preliminary Reports, Oxford, 1933—1935". Ja ću ovdje opisati prvo veliki mozaik, koji se nalazi nad južnim portalom unutrašnjeg Narteksa, pa onaj nad ulazom u hram. Oba su otkrivena g. 1933—1934.

Pred južnim portalom unutrašnjeg Narteksa nalazi se predvorje, koje je dugo nešto preko 13.50 m, a široko oko 6 metara. Svod mu je urešen sjajnim ornamentalnim mozaikom, koji izgleda kao perzijski ćilim, a strane raznobojnim mramorom. Misli se, da su u tom predvorju car i njegova pratnja, prije ulaska u hram, odlagali oružje. Lunetu nad portalom Narteksa resi mozaik polukružnog oblika (4.93x3.02 m).

Pretstavlja sliku Majke Božje (Theotokos) sa Djetetom Isusom i sa dva carska donatora. To je prvi pozdrav posjetiocu hrama. Uprav zgodno prema pobožnoj kršćanskoj riječi: Per Mariam ad Jesum (Po Mariji k Isusu). Mozaik se nalazi na visini od 6.50 m. Ima površinu oko 15 m². Sveta slika je izradjena sa osobitom pomnjom u svim detaljima, napose njen centralni dio (Bogorodica sa Djetetom). Dostojanstveni i hieratički stav Nazaretske Djevice, koja sjedi na prijestolu, izražen je sa toliko spiritualnosti, da posjetioca pozivlje na molitvu Onoj, koja je „blagoslovljena medju ženama". Bogata nošnja bizantijske bazilise, protkana zlatom i srebrom, koju nosi Carica neba i zemlje, od velikog je slikarskog efekta. Presveta Majka nježno drži desnu ruku na ramenu Božanskog Sina, a lijevom rukom pokriva nogu Isusovu. Boja puti nježnoga i djevičanskoga lica Majke Božje ima ružičaste tonove i lake zelenkaste sjene. Oči slatke, uprte u gledaoca, primaju zelenkasti ton odijela. Mala i oduhovljena usta prave kontrast sa istaknutim nosom klasične linije. Plašt koji pada sa glave do nogu u mekanim naborima majstorske je izradbe. Majka Božja drži Dijete u krilu, koje podiže desnu ruku da blagoslovi one, koji ulaze u hram, i cijeli svijet. Božansko Dijete drži u desnoj ruci smotak zakona Božjega. Izražaj Njegovog lica nadasve je duhovan i sabran. Gleda prema desnoj strani. Licem Mu se prelijeva laki osmjeh. Majka Božja sjedi na prijestolu, koji je poduprt stupićima, urešenim biserom i draguljima. Zlato je temeljna boja prijestola. Dekoracija prijestola je bogata te daje ovom vanrednom umjetničkom djelu izražaj snage.

Likovi dvaju careva (Justinijana I i Konstantina Velikog), simetrički postavljeni s jedne i s druge strane slike, puni su izražaja. Pobožno pristupaju k prijestolu. Glave su im lako nagnute centralnim figurama. Na sebi nose bizantijsku tuniku sa carskim plaštem, a na glavi carsku krunu. U rukama nose darove: Justinijan model crkve sv. Sofije, a Konstantin model Carigrada. Oba su imperatora prikazana bez brade. Krune im imaju oblik bizantijskih kruna X vijeka. Obuća im je na nogama zlatna.

Na pozadini mozaika s jedne i s druge strane glave Bogorodice ističu se u jasno-plavim okruzima tamno-zeleni inicijali: MP ΘV (Majka Božja).

Oko slika careva nalaze se natpisi. S desne strane se čita ovaj natpis, podijeljen u tri vertikalna reda: KONSTANTINOS HO EN HAGIOIS MEGAS BASILEUS (Konstantin Veliki car medju svecima). Sa strane lika cara Justinijana stoji natpis: IOSTINIANOS HO AOIDIMOS BASILEIE (Justinijan car blagoslovljene uspomene). Natpisi su sastavljeni od kamenčića tamnomodre boje.

Kritičari umjetnosti su mišljenja, da je ovaj mozaik iz vremena cara Bazilija I, Makedonca, i to iz zadnje četvrti IX vijeka.

Prof. Whittemore pri koncu svoje rasprave piše: „Ovaj mozaik je pjesma slave Majke Božje. Po svojoj finesi, kao i po svojoj živahnosti, on je sjajni *Akathistos* u bojama i svjetlosti“. On je nova potvrda riječi: „Beatam me dicent omnes generationes“ (blaženom će me zvati svi naraštaji).

Kršćanski narod u Carigradu vjeruje, da zlatni grad Konstantinov stoji pod posebnim pokroviteljstvom Majke Božje, koja sa ovoga mjesta blagosilja stanovništvo izmedju Crnoga Mora i Dardanela. Carigrad se i nazivlje Marijinim gradom u molitvama i pjesmama Istočne Crkve. On je imao veliki broj crkava i manastira posvećenih Bogorodici, mnoštvo čudotvornih Marijinih ikona i znamenitih relikvija Majke Božje („Odjeća“ Bogorodice u crkvi u Blahernu i „Pojas“ u crkvi sv. Marije Halkopratije).

Čar ove divne slike, koja je upila uzdahe, suze i molitve tolikih generacija, potsjetio me na riječi Akathista: *Zdravo šatore Boga i Riječi. — Zdravo sveta, izvrsnija od svetinje nad svetinjama. — Zdravo kovčeže pozlaćeni od Duha Svetoga. — Zdravo neiscrpivo blago života našega..... Zdravo nevjesto djevičanska.*

Nad glavnim ulazom hrama[1]) vidi se drugi veliki mozaik (luneta), koji pretstavlja Spasitelja svijeta, koji je dvaput veći od prirodne veličine. Pantokrator sjedi u mirnom veličanstvu na visokom, sjajnom prijestolu, koji je bogato urešen zlatom, emailima, biserom i dragim kamenjem. Pojava Spasiteljeva je nadasve veličanstvena, kao vladara vasione. Na licu Mu se čita blagost i ozbiljnost. Isus desnom rukom blagosilja, a lijevom pridržava na koljenu položenu, otvorenu knjigu, na kojoj se čita: Eirene hymin. Ego eimi to phos tu kozmu. (Mir vama. Ja sam svijetlo svijeta). Oko Spasiteljeve glave vidi se

[1]) U svaku crkvenu ladju se ulazi kroz troja vrata.

crvena aureola, a u njoj križ različitih boja. Oči Isusove su dobro rastvorene, kao da gledaju čitavu historiju čovječanstva. Odjeven je u „hiton“ i „himation“ srebrnaste boje. Pred Spasiteljem se do zemlje klanja bizantijski car Leon VI „Mudri“[1]) (886—912), otac slavnoga cara historičara Konstantina VII Porfirogeneta. Da je to zaista Leon VI utvrdilo se prispodabljajući carev lik sa novcem onoga vremena i sa jednim Leonovim reljefom u slonovoj kosti, koji se čuva u berlinskom muzeju, a koji ima istu strukturu glave i crte lica kao carev lik na ovom mozaiku. A i carevo odijelo je ono isto, koje opisuje sin mu car Konstantin. Car ima umno lice, prosijedu bradu i kose. Ne usudjuje se gledati u Božansko Veličanstvo, pogled mu je

[1]) Sin je Bazilija I, greciziranog Slovena iz Makedonije. Izvršio je reviziju Justinijanovog kodeksa. Napisao je knjigu pod naslovom „Tactica“. Teoretičar je apsolutizma. Historija mu je dala naziv „Mudri“. Za nas je osobito znamenit njegov sin Konstantin VII Porfirogenet, tako nazvan, jer se rodio u carskoj palači, zvanoj *Porphyrion*. Vladao je od 945—959. Pomagao je srpskog vladara Časlava u borbi protiv Bugarske. Savremenik je hrvatskog kralja Miroslava i bana Pribine. Odbio je napadaj Madjara i Arapa. Bio je odan književnosti i historiji. U njegovim spisima ima dragocjenih vijesti o doseljavanju Južnih Slovena na Balkanski Poluotok, kao i o prvim vjekovima njihova državnog života. Glavno je njegovo djelo, u kojemu se nalaze te vijesti „O upravljanju carstvom“. Te je vijesti dobio iz pouzdanih izvora, pa ih današnja naučna kritika visoko cijeni. U spomenutom djelu izričito govori o Hrvatima i Srbima, kao i o našem Kotoru, o sv. Tripunu i o prvobitnoj crkvi sv. Tripuna. Važno je i drugo njegovo djelo: biografija njegovoga djeda, Bazilija I, u kojoj takodjer ima vijesti o nama. Napisao je i knjigu o ceremonijama na carskom dvoru. Za njegove vlade primila je kršćansku vjeru ruska velika kneginja Olga (957).

uprt u daljinu, kao čovjeku, koji se udubio u more misli. U poniznom je stavu molitve sa raširenim rukama te prosi od Spasitelja blagoslov za sebe i svoje carstvo, kao pretstavnik izmučenog čovječanstva, koje je nemoćno bez Višnje pomoći. Odjeven je u bogatu carsku nošnju purpurne boje, zvanu „hlamida“. Na glavi ima carski diadem, a oko glave krug, za razliku od blistave Spasiteljeve aureole, što pokazuje, da je on knez zemaljski, a Spasitelj kralj nebeski. Na nogama su mu bijele cipele.

Na zlatnoj pozadini vide se dva medaljona: u jednom je poprsje Majke Božje, a u drugom poprsje arhandjela Mihaila ili Gabrijela. Majka Božja i arh. Gabrijel bili su pokrovitelji cara Leona VI.

Mozaik je iz konca IX ili iz početka X vijeka. Ne znam da li ima u mozaiku veličanstvenijega lika Spasiteljeva od ovoga, i koji bi više govorio kršćanskom srcu od njega. Ja bih ga nazvao slikom Krista Kralja. Na njemu se čita sva tragedija crkve sv. Sofije i istočnog kršćanstva. Najljepši hram Kristov postaje Muhamedova džamija, a lik Isusov se pokriva, ali se ne uništava, da nakon toliko stoljeća opet zablista sa svog sjajnog prijestola u najljepšem kraju svijeta, na raskrsnici čovječanstva, kao lik Kralja vjekova i nepobjedivog vladara, *qui vincit, regnat, imperat* (koji pobjedjuje, kraljuje i caruje), u miru i ljubavi.

Ova umjetnička djela od preko 1000 godina jasno nam govore o nekadašnjoj velikoj kršćanskoj umjetnosti na Istoku. Prof. Whittemore, prispodabljajući mozaike IX vijeka u Zapadnoj Evropi sa ovima na

Zlatnom Rogu, kaže, da je Bizant nenadmašiva matica uzvišene mozaične umjetnosti.

Katedrale na Zapadu s pravom se ponose svojim slikanim prozorima, kao Chartres i Milano, ili freskama kao Firenze i Assisi, ili plastičnom dekoracijom, kao Orvieto, Siena i Pavia, ili renesansnim skulpturama kao Rim, ali najopsežnija i najdragocjenija pjesma je napisana na svodovima i zidovima sv. Sofije u Carigradu. Kao da su stari Bizantijci naslućivali, da će se njihovo društvo i država izroditi i nestati, pa su htjeli, da osiguraju sebi besmrtnost na vječnim stranicama ove umjetnosti.

Blagodareći ustrajnom radu Thomasa Whittemore-a kroz relativno kratko vrijeme biće završen rad na otkrivanju mozaika sv. Sofije. Još treba da se otkriju mozaici na polukružnim zidnim površinama pod kupolom (proroci i naučitelji Crkve), na lukovima, koji nose kupolu (andjeli), u galerijama, u sporednim ladjama i u Apsidi (Bogorodica sa Isusom, apostoli Petar i Pavao i neki bizantijski carevi). D-r Albert Kuhn[1]) je objelodanio (prema Salzenbergu) krasni mozaik, koji resi jedan svod na galerijama, a pretstavlja dolazak D u h a S v e t o g a (u sredini Isus, a oko njega zrake sa ognjenim jezicima nad glavama apostola). Ovi su mozaici većim dijelom iz vremena makedonske dinastije. Isti učenjak kaže, da se na velikom sjevernom luku pod kupolom nalazi pokriveni mozaik, kojiprikazuje z l a t n i s t o sa knjigom i križem, uza nj je Presv. Djevica,

[1]) Allgemeine Kunstgeschichte (Malerei, I Halbband, str. 131).

a pod njom kleče car Ivan Paleolog i sv. Ivan Krstitelj. Ovo bi bio, po njemu, zadnji mozaik, koji je izradjen u crkvi sv. Sofije, i to u drugoj polovici XIV vijeka. Kada sve to bude otkriveno, potenciraće ljepotu i monumentalnost hrama. A kada američki učenjak otkrije mozaike u Apsidi, to će biti kruna velikog pothvata. Tada će Božanska Majka sa Isusom u krilu, koja se ispod vapna i do sada providjala, opet zablistati u svom velebnom sjaju na počasnom mjestu Hagie Sophie na Bosporu, odakle je možda još nazad 1400 g. blago gledala na narod u hramu, a svijet će čuti jedan novi „Magnificat anima mea Dominum“ (veliča duša moja Gospoda) tamo, gdje se susrijeću Azija i Evropa[1]).

Sveukupna ocjena

Piramide i hram u Karnaku u Egiptu, Sargonov dvor u Korsabadu u Asiriji, Partenon u Ateni, Panteon, Koloseum i Karakalina kupatila u Rimu, Dioklecijanova palača u Splitu, crkva s v. S o f i j e u Carigradu, Alhambra u Granadi, katedrale u Reimsu i Chartresu, bazilika sv. Petra u Rimu — to su najveća djela u slavnoj historiji arhitekture, koja nas uvjeravaju, da je arhitektura zaista kraljica umjetnosti i najjači izražaj misli ljudske i civilizacije naroda.

[1]) Viktor von Hettlingen: La rimessa in luce dei mosaici di Santa Sofia a Constantinopoli („L' Illustrazione Vaticana", g. 1934, br. 22). — Prema obavijesti, koju sam naknadno primio iz Carigrada, otkriveni mozaici sv. Sofije pokrivaju površinu od 16.000 m^2, dok radovi na otkrivanju i dalje teku.

Ta moć arhitekture snažno se osjeća u crkvi sv. Sofije. Po originalnosti umjetničke kreacije, smjelosti konstrukcije, jedinstvenosti zamisli, skladnom organizmu gradjevnih masa, umnoj podjeli prostora, harmoničnoj igri svijetla i sjena, mramornoj polihromiji i bogatstvu mozaika sv. Sofija ne zaostaje za nijednom gradjevinom svoje vrsti ni prije, ni poslije nje. To je najljepše pokriveni prostor na svijetu po priznanju svih esteta i čuvenih kritičara umjetnosti.

Crkva sv. Sergija i Bakha („mala Hagia Sophia") u Carigradu, centralna gradjevina, sa svojom oktogonalnom shemom i Eksedrama, u nepravilnom četverokutu, zadužbina Justinijana i Teodore, možda zamišljena od istoga Antemija iz Tralesa, podignuta izmedju 527 i 536, neposredni je preteča najvećoj kreaciji bizantijske arhitekture, crkvi sv. Sofije. Ali dok kupola sv. Sergija i Bakha počiva na arkadama Oktogona, uzdužni Oktogon sv. Sofije (srednja ladja), upisan u kvadratu, zahtijevao je spajanje kupole sa četvorinom, što je prvi i jedini put postignuto u crkvi sv. Sofije. To je najveća znamenitost i novost u arhitekturi onoga vremena. To i prikladno osvjetljenje ključ je tajne neuporedivoga utiska što ga sv. Sofija ostavlja u svakom posjetiocu bez razlike. Kako se arhitektura velelijepoga prostora uvijek novom prikazuje oku, to slika Pavao Silencijarije ovim heksametrima: *Čarobni se svod na četvornoj osnovi diže kô šljem — i penje se gore kô sjajna duga do nebeskog svoda.* Pjesnik je shvatio na čemu se osniva harmonija sveukupnog arhitektonskog organizma i što nam

daje iluziju gibanja i uspinjanja, naime: horizontalne i vertikalne linije, koje sa lukovima, svodovima i stupovima skladno igraju kao andjeoski horovi u odmjerenom osvjetljenju prema Svetinji nad Svetinjama (Apsidi), gdje se Sveta Žrtva prinosila, koja je najjače osvijetljena sa dva reda velikih prozora po troje. Sa još finijim shvaćanjem, negoli dvorski pjesnik Justinijanov, izrazio nam je historičar Prokopije u malo riječi estetsko djelovanje smjele konstrukcije — veli d-r Oskar Wulff[1]). „Sve to", piše Prokopije, „što se na neshvatljiv način u zraku jedno s drugim sljubljuje i lebdi i oslanja na djelove zgrade, stvara jednu divnu harmoniju. Ništa ne zadržava dugo pogled gledaoca, nego svaka stvar upućuje oko dalje i opet ga povraća na prvo. U naglim promjenama mijenjaju se vidici, tako da gledalac nije u stanju da reče, što ga je najviše zadivilo". Što se tiče kupole, „gdje se dan najprije osmjehuje", kaže Prokopije, „graditelj je mnogo polagao na osvjetljenje, koje prodire kroz njezine prozore, da se dobije utisak kao da sve slobodno lebdi. I „zato izgleda", dalje govori Prokopije, „kao da ona ne počiva na čvrstoj osnovi, nego da, viseći o zlatnom užetu o svodu nebeskom, pokriva prostor". Zaista ova čudnovata igra svijetla ostavlja nezaboravan utisak na svakoga posjetioca sv. Sofije.

Nikakvo ljudsko djelo nije savršeno, jer je savršenstvo Božja osobina. Ali sv. Sofija svakako spada

---

[1]) Handbuch der Kunstwissenschaft: D-r Oskar Wulff — Altchristliche und byzantinische Kunst II, Berlin, 1914.

u red onih djela, kojim se čovjek najviše približio savršenstvu. Zato njoj pristoji uzvišeni naziv Sveta (Božja) Mudrost, jer su njezini graditelji pri stvaranju svog velikog djela zaista bili obdareni božanskom iskrom. Stoga su i svi moderni kritičari umjetnosti jednodušni u ocjenjivanju umjetničke vrijednosti sv. Sofije. „Ona je, kaže Kornelije Gurlitt, djelo tako jedinstveno, tako uvjerljivo u svojoj ljepoti, da u hiljadu i po godina ljudi, koji inače traže promjene, ništa stvarnoga na njoj nijesu mogli da izmijene: ni carevi bizantijski, ni kruti osvajači sa Sjevera, koji su za vrijeme Križarskih vojna osvojili Carigrad, ni osmanlijski sultani". Poznati esteta i kritičar umjetnosti benediktinac d-r Albert Kuhn, veli, da je Hagia Sophia djelo premoćne veličine i značaja te da ima prednost nad svim i najglasovitijim gradjevinama sa kupolom u Renesansi. A d-r Wulff: „Samo jedna svesilna vladareva volja, koja je sebi potčinila svijet, mogla je kroz neuporedivog genija jednog maloazijskog graditelja, Antemija iz Tralesa, da u život pozove čudesnu gradjevinu Hagiu Sophiu". Arhitekt Alfredo Melani ovako pjesnički završuje svoj opis sv. Sofije: „Niko ne bi mogao da pomisli, da ovakav spomenik nije izašao iz dobre i osjećajne duše znamenitih umjetnika i da sunčana svjetlost nije poljubila čelo ovih majstora zamišljenih, smjelih i odlučnih". Zagrebački kanonik i poznati hrvatski književnik Adolf Veber[1]) ne zna drugčije da izrazi svoje udivljenje nad sv. Sofijom nego ovim riječima: „Hvala Bogu, koji me je

[1]) Put u Carigrad, Zagreb, 1886.

držao vrijednim, da vidim najveću poslije sv. Petra, a najsmjeliju crkvu kršćanstva, i da podam svomu narodu opis, po kojem će si, ako ništa drugo, moći stvoriti jasnu sliku o tom, kako je sastavljena!". Nije čudo da su se na njoj — od njezina postanka do danas — nadahnjivali ljubimci Aurore, počevši od Pavla Silencijarija do našega Gundulića, Kačića i Ivana Ev. Šarića. Ona je gradjevina koja se ne boji pretjerivanja i pjesničke egzaltacije pri opisivanju, jer njezina ljepota nadilazi maštu, pa bi se reklo, da su je andjeli podigli a ne smrtni ljudi. Toliko sa umjetničkog gledišta.

Lamartin kaže, da je u crkvi sv. Sofije osjetio Boga[1]). Zaista je veliki pjesnik rekao živu istinu. Sv. Sofija ima jednu odliku, koju nemaju mnoge crkve — mističnost. Premda je u njoj sjaj i bogatstvo materijala kao možda u nijednoj drugoj crkvi, ipak to ne rastresuje pobožnu dušu, jer je sve podredjeno ideji, kao što je i sa arhitektonskoga gledišta svaki detalj podredjen cjelini. U njoj duh gospodari materijom. Diše kršćanskom mistikom. Ona nije gradjevina odredjena za jedan materijalistički, degenerisani narod, kakvi su bili Bizantijci u zadnjim stoljećima svoga državnog života, nego hram podignut za ljude, koji se znadu izdići sa zemlje i koji osjećaju veličinu i ljepotu kršćanske nauke, kakvi su bili kršćani prvih vjekova. Izgleda da se njezini zidovi dižu ne u prostoru i u granicama jednoga naroda, nego u proporcijama vječnosti. Antemije iz Tralesa

[1]) Put na Istok, 1833.

i Izidor iz Mileta, kao s druge strane Bramante i Michelangelo, shvatili su kršćansku ideju i dali su u svojim besmrtnim djelima njezino najuzvišenije i potpuno tumačenje. Sv. Sofija i sv. Petar u Rimu su okamenjena apoteoza i monumentalno oličenje Kristove nauke. Stojeći u crkvi sv. Sofije, osjeća se, da tu stanuje ideja Boga, a ništa drugo. U njoj sve nameće šutnju i duboko poštovanje, kao da u onome domu vječnosti nema mjesta ljudskoj riječi, nego samo pjesmi andjeoskoj. Jedino pobožna molitva i glas bolna srca na svome su u onoj svetinji, oškropljenoj suzama i krvlju, koja nas uči, da nam samo Evandjelje može da protumači misterij bola i tajnu ljudskoga života. Premda lišena oltara i svećenika, ona ipak ostaje kuća Božja, hram Kristov, simbol vječnoga kršćanstva, koje svojom naukom i moralom spašava svijet. Osjećajima koji se bude u duši kršćanina, dok se nalazi u sv. Sofiji, nema granica po ideji, koju ona pretstavlja i po mnogim stoljećima, koja ona na sebi nosi. Kada sam iz nje izašao, snažno sam osjetio prelaz iz sfere nebeskih misli u krug misli materijalnih i svjetovnih, i iz vječnosti vjere u nestalan duh vremena.

Zbog svega toga hram Premudrosti Božje, hiljadugodišnji ponos kršćana na Istoku, tako je sugestivno djelovao na duše, da je svaki grad na Istoku želio da ima svoju sv. Sofiju (Solun, Nikeja, Trapezunt, Kijev, Novgorod), a na Zapadu Venecija, koja je pod inspiracijom carigradskog hrama podigla jedan od najveličanstvenijih kršćanskih spomenika, baziliku sv. Marka. „Ne može se misliti na sv. Marka, a da se ne misli na sv. Sofiju,

majku...[1])". I naš Zadar, kaže Konstantin Jireček, imao je crkvu sv. Sofije, kojoj danas nema traga.

Zaista Justinijan nije uzalud utrošio svoju energiju i bogatstvo. Podigao je zadužbinu, koja će izazivati divljenje vjekovima, kao što je svojim Kodeksom udario osnov zakonodavstvu svih vremena. Dok bude sunca i svijeta on će zanositi ljude i njegovo će se ime spominjati kao ime Salomona i najvećih mecena u historiji[2]).

Rad na održavanju hrama i turski dodaci

Zahvaljujući brizi bizantijskih careva, koji su je smatrali srcem svoga carstva i grlili je najtoplijom ljubavlju, a osobito udivljenja vrijednom umijeću i vještini njenih majstora, crkva sv. Sofije je i danas, nakon 1400 godina opstanka, u dobrom stanju. Mnogobrojni potresi tekom stoljeća nanijeli su joj šteta, ali samo u pojedinostima. U potresu g. 558 srušio se istočni dio kupole, koju je obnovio i povisio Izidor Mladji, sinovac Izidora iz Mileta, po naredjenju cara Justinijana. To povišenje treba shvatiti tako, da je prvobitna kupola bila plosnatija i da je njezina dubina

---

[1]) L'Illustrazione Vaticana, g. 1937, br. 24.

[2]) Uljepšao je Carigrad sa 25 crkava, izmedju kojih je bila i crkva sv. Tripuna, muč., iz koje je, po svoj prilici, g. 809 bilo doneseno svečevo tijelo u Kotor.

iznosila tek šesti dio promjera te da je bila šira tj. da je imala nešto eliptični oblik[1]). Današnja kupola ima 13.8 m dubine. Dne 24 decembra 562 crkva je bila nanovo posvećena. G. 987 ponovno je kupola bila oštećena od zemljotresa, ali ju je odma dao popraviti car Bazilije II, Bulgaroktonos (Bugaroubilac)[2]), po armenskom arhitektu Tiridatu. D-r Oskar Wulff kaže, da je g. 865 nad Propylejem vanjskog Narteksa bio podignut zvonik[3]). Pod carem Andronikom II Paleologom — nakon potresa g. 1305 — bila je učvršćena istočna strana hrama potpornim zidovima. I g. 1344 — za vladanja cara Ivana V Paleologa — bila je crkva, nakon potresa, popravljena. Jednako su se tako brinuli oko njezinog održavanja i turski sultani. G. 1847 izvršili su restauraciju hrama, po naredbi sultana Abdul Medžida, švajcarski arhitekti Josip i Gašpar Fossati. Ta se restauracija sastojala u učvršćenju pojedinih djelova gradjevine. Na galerijama se danas gdje-gdje opažaju pukotine, koje su nastale valjda uslijed zemljotresa zadnjih decenija, a nadasve uslijed težine vjekova, koju slavna crkva na sebi osjeća. Sadašnja vlada Turske Republike nastoji da što bolje učvrsti i sačuva svijetu ovaj časni i do sada nenadmašeni spomenik.

---

[1]) O. Wulff: Altchristliche und Byzantinische Kunst II.

[2]) Tako nazvan jer je porazio Bugare.

[3]) Crkva sv. Sofije ispočetka nije imala zvonika, jer su se zvona počela upotrebljavati na Istoku tek u IX v., a na Zapadu u VII v. (u Noli u Južnoj Italiji, u provinciji Kampaniji, odatle u latinskom jeziku naziv *campana).*

Kada su Turci sv. Sofiju pretvorili u džamiju, uklonili su oltar, ambon, svete ikone i ostale liturgijske predmete, koji su potsjećali na kršćanski kult, ali su ostavili blistavi sjaj unutrašnjeg uredjaja netaknut, samo su — kako je već spomenuto — likovne mozaike prekrili tankom naslagom vapna. Tada su dodali islamske obredne predmete, koji, premda su izradjeni od skupocjenog materijala i lijepi, ne spadaju u kršćansku crkvu te smetaju oku.

Ne treba puno govoriti o tim turskim dodacima, koji bi se mogli svi za dva dana ukloniti, kako duhovito opaža Adolf Veber. Ja ću ih samo navesti. To su: mramorna n i š a u predvorju unutrašnjeg Narteksa (Muhamed II, Osvajač); razne mramorne t r i b i n e, prislonjene pri pilastrima i medju stupovima, koje su služile kao pjevnice i mjesta, sa kojih se čitao Koran; m i m b e r (propovjedaonica); s u l t a n o v a l o ž a od bijelog mramora sa pozlaćenim rešetkama (sultan Ahmet III 1703-1730); m i h r a b, niša u zidu Apside, postavljena nešto sa strane u smjeru Meke; u desnoj ladji b i b l i o t e k a[1]), urešena fayencama. Najzanimljiviji predmeti, koje su Turci postavili jesu ogromne e l i p t i č n e u r n e od alabastra, sa strane glavnog ulaza, koje mogu da drže 1250 litara vode. Potječu iz staroga grčkoga Pergamona (na sjeverozapadu Male

---

[1]) U ovoj biblioteci su se pronašla g. 1936 dva važna manuskripta na srpskom ili hrvatskom jeziku, neka vrst riječnika, iz čega se vidi, kako je i inače poznato, da se na sultanovom dvoru rado učio naš jezik. Na dokumentima je pečat sultana Bajazita II (1481—1512). Vidi opis Dj. Bukilice u „Novostima" od 1 novembra 1936.

Azije). U arheološkom pogledu su rijetkost i pretstavljaju veliku materijalnu vrijednost. Tu ih je dao smjestiti sultan Murat III (1574-95) za obredno pranje. Iz kupole i sa svodova vise mnogobrojni turski svijetnjaci u obliku krune, od bronza i bakra, o lancima, koji su bizantijskog porijekla. To je po svoj prilici nasljedje nekadašnjih bizantijskih srebrnih svijetnjaka, koji su resili hram. Srednji svijetnjak ima veliku kuglu od zlata, koju je poklonio sultan Ahmet III.

Historijska sjećanja

Ko promatra sv. Sofiju, dušu mu obuzme, osim divljenja, neiskazani osjećaj ganuća i uzbudjenja. To je posljedica sjećanja na njezinu časnu starost i na velike i tragične dogadjaje, koji su se u njoj ili pred njezinim licem odigrali.

Ona je postojala 100 godina prije negoli su se Južni Sloveni definitivno nastanili u današnjoj svojoj zemlji; 400 g. prije negoli su se Madjari spustili u Panonsku nizinu; a sagradjena je ne punih 100 g. nakon prelaska Anglo-Sasa na Britansko Ostrvo. Franci su tek bili osnovali svoju državu u Galiji, a Longobardi još nijesu bili prešli Alpe. Sv. Sofija je postojala, kada još nije bila nijedna od današnjih evropskih država, nijedan od novih evropskih jezika. Bila je svjedok umiranja grčko-rimskog svijeta. Kada se Karlo Veliki krunisao za rimskog cara, imala je već 300 godina opstanka. Kada su Turci prvi put provalili na Balkan,

bila je već drevna gradjevina, a kada je Kristofor Colombo otkrio Ameriku brojila je 950 godina opstanka.

1089 godina je starija od današnje crkve sv. Petra u Rimu[1]), 600 godina od crkve sv. Marka u Mlecima, 800 g. od katedrale u Reimsu, 700 g. od Notre Dame u Parizu, 900 g. od milanske katedrale, a mislimo li na naše spomenike, 650 g. od današnje katedrale sv. Tripuna u Kotoru.

A što sve nije doživjela sv. Sofija u svom dugom životu! Oni brojni stupovi iz hramova Azije, Afrike i Evrope, nekada svjedoci neznabožačkog kulta, prisustvovali su kroz tisuću godina najveličanstvenijim kršćanskim obredima i carskim ceremonijama. Gledali su crkvene oce, istočne i zapadne, kako u tri ekumenska sabora (carigradski II, III i IV) pod vodstvom Duha Svetoga utvrdjuju dogmate i donose odluke za dobro kršćanskoga svijeta.

Sv. Sofija je vidjela četiri rimska pape: sv. Agapita I i Vigilija (VI v.), Konstantina (VIII v.) i sv. Grgura Velikoga, koji je u Carigradu bio kao papinski legat na dvoru cara Tiberija Augusta (578—582).

---

[1]) Prvu crkvu sv. Petra u Rimu podignuo je nad grobom sv. Petra Ap. na Vatikanu car Konstantin Veliki izmedju 325 i 350 g. u obliku bazilike sa 5 uzdužnih i jednom poprečnom ladjom. Duga je bila 118, a široka 63 m. Bila je remek-djelo starokršćanske arhitekture bazilikalnog stila. Budući trošna od starosti, a da dade mjesta veličanstvenijoj, današnjoj, bila je srušena oko g. 1530 na štetu historije umjetnosti, nakon 1180 g. opstanka. — Današnja crkva sv. Petra u Rimu zasnovana je 1506 u stilu Renesanse, a posvećena 1626. Na njoj su se ogledali najveći geniji u arhitekturi onoga doba (Bramante, Michelangelo i dr.).

Primila je pobjedonosnoga cara Heraklija (628), koji je u njoj narodu prikazao sveti trofej iz perzijskog rata: dio spasonosnoga Križa Spasiteljeva, koji su Perzijanci bili odnijeli iz Jerusolima.[1])

Sv. Sofiji se divio zadarski biskup sv. Donat, koji je g. 804 otišao u Carigrad k caru Nikeforu kao posrednik u sporu izmedju Karla Velikoga i bizantijskog cara zbog vrhovne vlasti nad dalmatinskim gradovima. Tom je prilikom sv. Donat dobio na dar od Nikefora moći sv. Anastazije, mučenice, iz Sirmiuma (Srijemska Mitrovica), pokroviteljice grada Zadra.

Sv. Sofija je gledala glavare našega tek doseljenoga naroda, koji su otišli u Carigrad, da se poklone caru Herakliju i da mu preporuče svoj narod. Kakav će biti utisak učinio u dušama onih priprostih ljudi onaj velebni hram!

U njoj su se molili za spas svoga naroda prvaci naših dvaju plemena, Hrvata i Srba, koji su često išli u bizantijsku prijestolnicu, da sa carevima pregovaraju o dobru svojih zemalja.

Sv. Sofija je vidjela hrvatskog kneza Zdeslava (878—879), vazala Bizanta; suprugu i sina hrvatskog kralja Krešimira II, koje su Bizantijci zarobili; Grgura i Dobronju Madijevića (Zadrane), izaslanike i rodjake kralja Krešimira II (1036). Dobronja je umro u tamnici

[1]) Misli se, da je Heraklije najprije u triumfu donio Sv. Križ u Carigrad, pa onda ga uspostavio na Golgoti. To je dalo povod ustanovljenju svečanosti „Uzvišenja Sv. Križa" (14 sept.). Najveći dio Sv. Križa štovao se za nekoliko stoljeća u crkvi sv. Sofije.

u Carigradu za vrijeme cara Konstantina Monomaha (oko 1041), kao izaslanik hrvatskog kralja Stjepana I[1]).

Bolno su je gledali dukljanski knez Bodin I (1073) i Stefan Nemanja, kao sužnji bizantijskih careva Mihaila VII Duke (1071—1078) i Manuela I Komnena (1143—1180).

U sv. Sofiji se molio sv. Sava, srpski kralj Stefan Dečanski, despot Stefan Visoki, nesretni Djordje Branković i izaslanici kneza Lazara.

Sv. Sofija je začarala izaslanike moravskoga kneza Rastislava (IX v.), koji su pošli u Carigrad, da mole cara Mihaila III, da im pošalje vjerovijesnike, koji će njihov narod privesti Kristu i udariti osnove kršćanskoj civilizaciji u Moravskoj i Češkoj.

Tu su sveta braća Ćiril i Metod prosili Božju pomoć, prije nego li će krenuti na apostolski put medju Slovene (863). Sv. Ćiril je bio svećenik i bibliotekar crkve sv. Sofije.

Pod onom istom sjajnom kupolom stojali su izaslanici ruskog velikog kneza Vladimira, poslati g. 987, da svome vladaru jave, kakva je to kršćanska vjera. O njima je historija zabilježila, da su se za vrijeme Službe Božje u crkvi sv. Sofije osjećali kao da su na nebu, a ne na zemlji. Tu je primila krštenje ruska velika knjeginja Olga.

[1]) Vjekoslav Klaić: Povjest Hrvata, Zagreb 1899; Ferdo Šišić: Povijest Hrvata, Zagreb 1925.

Sv. Sofija je bila svjedok užasnoga rata na svete slike VIII i IX vijeka, kada su mnogobrojni branioci sv. ikona umrli mučeničkom smrću. U Carigradu je, izmedju ostalih, monah Lazar, ikonopisac, po naredbi cara Teofila bio bičevan tako okrutno, da su mu, nakon bičevanja, visili komadi živoga mesa. Zatim su mu pri rukama privezali zažarene željezne ploče, i na koncu su ga pogubili.

Proplakala je nad kobnim raskolom IX i XI v. U njoj je dne 16 jula 1054 g. legat pape Leona IX, kardinal Humbert, za vrijeme Službe Božje položio na svetu trpezu pismenu ekskomunikaciju patrijarha Mihaila Kerularija i njegovih pristaša, a na pragu crkvenih vrata je stresao prašinu sa svojih cipela uz teške riječi: „Deus videat et judicet!" (Neka Bog vidi i sudi). To je bio definitivni rascjep izmedju Istočne i Zapadne Crkve.

Veselila se pokušajima sjedinjenja u XIII i XV v (ekumenski sabori u Lionu 1274 i Firenzi 1438-9).

Gledala je Križare, koji su u zanosu vjere iz svih zapadnih zemalja hrlili da oslobode Sveti Grob Isusov, i hodočasnike sa Zapada, a medju njima mnoge svete ljude, koji su se zaustavljali u Carigradu na putu za Svetu Zemlju.

G. 1204 desio se u Carigradu jedan sudbonosni politički dogadjaj. Naime, Aleksije III Andjeo dočepao se prijestola na taj način, što je zbacio svoga brata Izaka II Andjela, oslijepio ga i zajedno sa sinom mu Aleksijem IV zatvorio u tamnicu. Aleksiju je uspjelo da pobjegne iz zatvora, te podje u Mletke i nagovori

vodje IV Križarske vojne Balduina kneza od Flandrije, Bonifacija II od Monferata i mletačkog dužda Henrika Dandola, koji su se spremali da oslobode Sveti Grob, da mu pomognu zauzeti Carigrad, osloboditi oca i postaviti ga ponovno na prijesto. U slučaju da uspiju, obećao im je velike koncesije u bizantijskoj državi. Križari su na to pristali, usprkos odlučnog protivljenja pape Inocencija III. Na putu za Carigrad, odnosno za Svetu Zemlju, osvojili su za račun Venecije Zadar i strahovito ga opljačkali. Tako su Križari skrenuli sa svoga cilja i došli pod Carigrad sa 40.000 ljudi. Nakon kratkog otpora sa strane Aleksija III, koji je noću sa porodicom pobjegao u Rumunjsku, zauzeli su bizantijsku prijestolnicu. Uspostavili su na prijesto Isaka II, koji je zajedno sa svojim sinom Aleksijem IV bio svečano okrunjen za cara u crkvi sv. Sofije. Ali u buni, koja je izbila protiv Aleksija IV, što je tobože prodao državu zapadnjacima, ovaj je bio zadavljen od pretendenta Aleksija Duke. Slijepi Izak II, čuvši za tragičnu smrt svoga sina, umre od žalosti. Križari, ogorčeni zbog toga groznog čina, zagospodovali su potpuno Carigradom u aprilu 1204 i učinili nezapamćene strahote. Poubijali su mnogo gradjana, opljačkali grad, crkvu sv. Sofije, ostale carigradske crkve i vlasteoske domove. Tom prilikom je nestalo mnogo umjetničkog blaga.

Da Crkva Katolička ne nosi nikakvu odgovornost za ta nedjela jasno nam svjedoči činjenica, da je veliki papa Inocencije III još ranije izopćio iz Crkve Mlečane i Križare, nakon zauzeća Zadra, i da je jednim javnim

aktom u najoštrijoj formi osudio postupak zapadne soldateske[1]).

Križari su zatim osnovali Latinsko carstvo, koje je trajalo 57 godina. Za prvoga latinskog cara su proglasili Balduina od Flandrije, koji je 16 maja iste godine u crkvi sv. Sofije bio okrunjen kao car Balduin I.

Za trajanja Latinskog carstva u sv. Sofiji se obavljala Služba Božja rimskim obredom. Prvim latinskim patrijarhom u Carigradu bio je imenovan mletački plemić Tomo Morosini. Grčki patrijarh se bio nastanio u Nikeji.

Mihail VIII Paleolog, koji se bio u Nikeji proglasio bizantijskim carem, zauzeo je Carigrad pomoću Djenovljana, takmaca Mlečana, g. 1261 i srušio Latinsko carstvo i uspostavio bizantijsku imperiju. Zadnji latinski car Balduin II, latinski patrijarh Pantaleon Giustiniani i zapadna gospoda uspjeli su da pobjegnu.

Imperijalizam i pohlepa Mlečana i ostalih vodja bili su uzrok da je ovako žalosno svršila IV Križarska vojna, koju je Inocencije III iz pobožnih pobuda bio oglasio. Kolika razlika izmedju ovih vodja i idealnoga vodje I Križarske vojne, Gofreda Buljonskoga, koji nije htio primiti naslov jerusolimskog kralja i krunu *gdje je Spasitelj svijeta nosio trnov vijenac!*

„L'Illustrazione Vaticana" (g. 1937, br. 24) govori ovako o tom nesretnom dogadjaju, koji je otvorio još veći jaz izmedju Istoka i Zapada: „Bizant, baštinik Istoka, požurio se da prikupi medju zidove svojih crkava i carske palače, koja je takodjer bila smatrana

[1]) Innocentii III Regesta VIII. 126.

hramom carske vjere, u mnogobrojnim *skevofilakionima* jedno nevjerojatno mnoštvo dragocjenih predmeta, koji su ranije izazivali divljenje zapadnih hodočasnika, a kasnije pohlepu Križara. Bizant je tekom vjekova ogolio Istok od njegovog bogatstva, a Zapad je ogolio Bizant. Riznice crkava u Monzi, Padovi, Limbourgu, Lensu, Aix-la-Chapelle, Granu, Conquesu, Kölnu, Trieru, Maestrichtu, Hessenu, Beču itd. sastavljene su u glavnom od golemoga bogatstva carigradskih crkava. A Venecija, prirodni baštinik Bizanta, odnijela je sa Bospora veći dio dragocjenih predmeta i sahranila ih je u svojoj dragoj Bazilici, a kasnije u njezinoj riznici, najbogatijem *skevofilakionu*, koji danas uopće postoji, premda je i ovaj stradao u požaru g. 1231, a osobito g. 1797, kada je propala Republika". Mletačke kronike „Magno", „Barbaro" i „Morosini" kažu, da je Dandolo poslao iz Carigrada u Mletke *mnoštvo relikvija, mramornih ploča, stupova od porfira i mramora i mozaika, da uresi crkvu sv. Marka, čiji se ukrasni djelovi većinom sastoje od materijala oduzetog iz carigradskih crkava.*

Ko hoće da dobije pojam o bogatstvu riznice sv. Sofije treba da pregleda riznicu sv. Marka u Mlecima. Tu će vidjeti mnoštvo relikvija, naročito Muke Spasiteljeve (Sv. Križa, Presv. Krvi, Trnovog Vijenca, Čavla sa Križa, Spasiteljeve Odjeće, Stupa Bičevanja), umjetnički uvezenih u zlato, srebro i drago kamenje, i drugih dragocjenosti neprocjenjive vrijednosti. I pored požara i pljačke g. 1797 još je do danas ostalo u toj riznici 120 zlatnih i srebrnih umjetničkih bizantijskih relikvijara sa moćima znamenitih mučenika i

svetaca, koji su urešeni emailima i dragim kamenjem, 32 bizantijska kaleža, mnogo kupa raznih oblika i 11 plitica (patena), iz IX i X v., od zlata, srebra i poludragog kamenja (agata, oniks, kalcedonija, sardonik), od kojih je jedna od alabastra sa Kristovim likom u sredini(email) svjetska rijetkost. Tu se nalazi, pored ostaloga, i jedan skupocjeni srebrni *Artophoron* (Svetohranište) u obliku crkve sa 5 kupola, iz XII v. Veći dio toga blaga potječe iz *Skevofilakiona* sv. Sofije, koji je bio najbogatiji u Carigradu, a po svoj prilici i na svijetu. I najljepši emaili na glasovitoj „Pala d'oro"[1]) u crkvi sv. Marka u Mlecima potječu iz Carigrada (1204), tako isto čuvena Madonna Nicopeia u crkvi sv. Marka, koja se u Veneciji mnogo štuje, a koju su i stari bokeljski pomorci u velike častili, pa srebrna zavjetna kandila, ladjice za tamjan, posudice za vino i vodu, pomične ikone od mozaika, dragocjena liturgijska odijela itd. Čak jedna bronzana vrata, koja danas rese pročelje crkve sv. Marka u Mlecima, pripadala su crkvi sv. Sofije.

---

[1]) Stoji na glavnom oltaru crkve sv. Marka u Mlecima. Duga je 3.15 m, a 2.10 m visoka. Sastavljena je od srebrnih pozlaćenih ploča. U 100 krasnih emaila prikazani su prizori iz života Isusova, Majke Božje, sv. Marka, zatim andjeli, proroci, apostoli, evandjelisti, drugi sveci i bizantijska carica Irene. Urešena je sa 1000 velikih bisera i mnogobrojnim dragim kamenima (rubinima, safirima, smaragdima, granatima, ametistima). To je jedna od najvećih dragocjenosti na svijetu. Naročito je ističem, jer je remek-djelo bizantijske zlatarske umjetnosti. Počela se izradjivati u Carigradu u X v., a završena je u Mlecima od grčkih majstora u XII v. — Srebrna pozlaćena pala na oltaru katedrale sv. Tripuna u Kotoru iz XV v. izradjena je po uzoru ove „Pala d'oro".

Ovdje mi se pruža prilika, da spomenem jednu osobitu znamenitost, koja se nekada čuvala u riznici sv. Sofije. To je zlatna carska kruna (diadem) Konstantina Velikoga, u koju je sv. Jelena, majka Konstantinova — kako svjedoči sv. Ambrozije u panegiriku cara Teodozija — umetnula jedan od svetih Čavala sa Križa Spasiteljeva. Sveti Naučitelj upotrebljuje riječ *intexuit* (ukovala). Mnogi historičari tvrde, da je to ona čuvena longobardska kraljevska kruna, poznata pod imenom „Željezna Kruna" („Corona Ferrea"), kojom su se krunisali longobardski kraljevi, Fridrih I Barbarossa i mnogi drugi njemački carevi do Karla V, Napoleon I i austrijski car Ferdinand I. Njezinu je autentičnost potvrdila i Sveta Stolica g. 1717. Danas se čuva kao svetinja u riznici katedrale u Monzi (Italija). Nju je, prema mišljenju historičara, car Tiberije August poklonio sv. Grguru Velikom, dok je on boravio u Carigradu kao papinski legat, a ovaj longobardskoj kraljici Teodolindi. (Vidi „L'Illustrazione Vaticana", g. V, br. 22; „Lessico Ecclesiastico" Vallardi).

Gore spomenuta pljačka Križara g. 1204 ne da se ničim opravdati, ali mislim, da mi je slobodno reći, da su se na taj način ovi sveti i skupocjeni predmeti na Zapadu spasili za kršćanstvo i kulturu, dok bi, da su ostali na Istoku, po svoj prilici, bili velikim dijelom nestali za vrijeme provale Turaka, kao što je zaista propao sav preostali dragocjeni nakit sv. Sofije i drugih carigradskih crkava, koji je dočekao pad Carigrada.

Sv. Sofija je bila u središtu najveće tragedije u bizantijskoj historiji, kada su Turci zauzeli Carigrad

i uništili Istočno carstvo. Poslije bitke na Marici (1371) i na Kosovu (1389) Turci su postali gospodari Balkana. Sultanova prijestolnica bila je već od 1365 g. u Jedrenu. Od nekadašnje ogromne bizantijske imperije još je bio slobodan samo Carigrad. Sve su ostalo bili zaposjeli Turci. Dana 6 aprila 1453 opsio je sultan Muhamed II bizantijsku prijestolnicu sa kopnene i morske strane sa 200.000 ljudi, sa 150 brodova i sa velikim opsadnim topovima, koji su mogli bacati kamene kugle od 600 kg težine u udaljenosti od jedne milje. Bizantijci su je branili sa 20.000 ljudi i sa 26 naoružanih ladja. Pomoćna vojska sastojala se od 3000 Djenovljana, nešto Mlečana, katalonskih vojnika, katolika sa Hiosa i podanika papinske države, koje je predvodio papin legat kardinal Izidor[1]). Bizantijci su se služili kao sredstvom obrane ponajviše tzv. „Grčkom vatrom"[2]). I Turci i branioci dali su legendarnih primjera junaštva. Gubici su bili ogromni s jedne i s druge

---

[1]) Još od vremena Florentijskog sabora (1438-39) podržavalo se *zvanično* crkveno jedinstvo, tj. sa strane biz. dvora, senata i visokog klera, u nadi da će im Zapad priskočiti u pomoć, ali velik dio naroda je bio protiv jedinstva. — Izidor je posljednji ruski metropolit grčke narodnosti, zaslužan za uniju Grčke Crkve s Rimskom. Na ekumenskom saboru u Firenci potpisao je sjedinjenje s Katoličkom Crkvom, kao i carigradski patrijarh Josip i drugi grčki biskupi. Zbog toga je bio prognan iz Rusije. Umro je u Rimu g. 1463.

[2]) Pronašao grčki arhitekt Kalinik iz sirskog ili egipatskog Heliopolisa u VII v. po Kr. To je eksplozivna hemijska sastavina salnitra, sumpora, uglja i zapaljivih ulja, slična današnjem puščanom prahu. Bila je tajna Bizantijaca, kojom su, prije pronalaska topova, uspješno odbijali napadaje na Carigrad. Pomoću posebnih cijevi puštali su je na neprijateljske ladje. Prvi put su je upotrebili g. 675 protiv arapskih ladja, koje su zapalili i uništili.

strane. Naveče pada Carigrada posljednji bizantijski car Konstantin XI Paleolog Dragaš[1]) ispovidio se i pričestio u crkvi sv. Sofije. To je bila careva zadnja Pričest u oči smrti i posljednji sveti Obred u hramu, u kojemu se za punih 916 godina neprekidno obavljalo kršćansko Bogoslužje! U crkvi sv. Sofije se sakupilo oko 10.000 gradjana[2]) obojega spola, da se mole za spas otadžbine. Tu su: patrijarh, svećenici, monasi i monahinje, koji su napustili svoja sveta zakloništa, da dodju pod okrilje najsvetijega hrama Gospodnjega, jer je narod vjerovao, da Bog nije nigdje ljudima bliži negoli u časnom hramu sv. Sofije, zatim vlastela i vlastelinke, do tada grešni, a sada pokajani, plemići i pučani, jednom riječju svi narodni slojevi. To su bili dirljivi časovi izdisanja jedne više negoli hiljadugodišnje imperije. U tim tragičnim trenucima svi su bili jedne duše i osjećaja, možda prvi put u svojoj historiji. Svi plaču i svi se nadaju spasu. Naime hiljadugodišnja slavna prošlost sv. Sofije, molitve i Službe Božje, koje su je posvetile i svetinje, koje su se u njoj nalazile, tako su moćno djelovali na narod, da je vladalo uvjerenje, da Bog neće dozvoliti da njom Turci zagospodare, nego da će u otsudnom času poslati s neba andjele, da poraze neprijatelje imena kršćanskoga. Sva zvona sa 400 carigradskih crkava su zvonila, pozivajući narod na obranu. Nesretni je car prednjačio

---

[1]) Sin je cara Manuela II i Jelene Dragaš, kćerke Konstantina Dragaša Dejanovića, srpskog vlastelina. Naslijedio je 1448 g. brata Ivana VIII, potpisnika Florentijske unije.

[2]) Sv. Sofija može da primi 25.000 osoba, a sv. Petar u Rimu 80.000.

vojsci i narodu besprimjernim herojstvom. Tješio je, hrabrio, obilazio položaje i gradske bedeme i pozivao sve u ime Kristovo, da ne klonu duhom, da se bore junački i da ne žale žrtvovati svoj život za vjeru Kristovu. Narod mu je ljubio ruke i odijelo i s njim se opraštao kao sa ocem svojim. Junački se borio mačem u ruci i pao je na bojištu, u blizini gradskih vrata sv. Romana, u dobi od 49 godina, pošto je viteški odbio sve sultanove ponude i obećanja za predaju grada. Našli su ga u mnoštvu mrtvih vojnika otsječene glave, a prepoznali su ga po purpurnoj obući na nogama, na kojoj je bio zlatom izvezen bizantijski dvoglavi orao. Muhamed II, po zauzeću Carigrada, dao mu je izložiti glavu na podnožju Justinijanovog spomenika pred crkvom sv. Sofije, u kojoj je naveče toga dana primio Svetu Poputninu, a koja je od tada za pet vjekova imala da služi kultu osvajača. Tragične li sudbine! A tijelo mu je dao sa počastima pokopati, kako kaže predaja, u Spasiteljevoj crkvi (Pantokrator) u Carigradu.

Posljednji Konstantin je časno zatvorio niz bizantijskih careva, kao što ga je sjajno otvorio prvi, Konstantin Veliki[1]). Inače je povijest tih kršćanskih careva isto tako umrljana krvlju kao i poganskih i turskih.

---

[1]) Konstantin Veliki, rimski car (306—337), sin Ilira (Dardanca) Konstancija Hlora, Dioklecijanovog pomoćnika (cezara) i sv. Jelene, rodio se u gradu N a i s s u (današnjem Nišu).

Prokopije kaže, da se car Justinijan I rodio u mjestu, koje se zvalo T a u r e s i o n, vrlo blizu tvrdjave Bederiane, a ova je, prema drugim bizantijskim piscima, bila blizu Niša. Do nazad nekoliko decenija se mislilo, da je Justinijan slovenskoga porijekla.

Utorka 29 maja 1453 ušao je sultan Muhamed II, Osvajač, na čelu pobjedonosne vojske u bizantijsku prijestolnicu, nakon krvave opsade i herojske obrane od 53 dana. Zaista slavan svršetak jedne ne uvijek slavne historije. Grčki duh je još jednom planuo Leonidovom snagom prije negoli da se ugasi. Kolika

---

Na to se odnosi Wellsova aluzija na stranici 19 ove knjige. Medjutim moderni slovenski historičari pobijaju to mišljenje, kao historijski neosnovano. Konstantin Jireček („Istorija Srba“ — preveo sa njemačkoga J. Radonić, prva sveska) kaže, da je porodica Justina I i njegova sinovca Justinijana I vodila porijeklo od rimskih kolonista u Dardaniji (rimska provincija u sredini Balkanskoga Poluostrva sa glavnim gradom Scupi kraj današnjega Skoplja). Tu svoju tvrdnju Jireček osniva na rimskim imenima u porodici Justina i Justinijana (Marcellus, Dulcissimus, Lupicina, Vigilantia, Praejecta itd). Poznato je, da su oba vladara bila seljačkog roda. Pretpostavlja se, da su pojedine slovenske manje skupine (ponajviše pljačkaša), sa drugim barbarskim narodima, mnogo ranije prelazile Dunav, prije poznate seobe Slovena na Balkansko Poluostrvo u masama u VI i u prvoj polovici VII v. Jireček kaže (str. 34), da su za vrijeme cara Aurelijana (III v. po Kr.) na rimskom zemljištu na Balkanu bili naseljeni ostaci razbijenih karpatskih naroda, medju kojima je bilo, prema mišljenju novijih ispitivača, i Slovena (Karpi). Po izvjesnim indikacijama zaključuje se, da je Slavena moralo biti u bizantijskoj državi već u IV v. po Kr. — kaže d-r Milivoj Pavlović.

Justinijan je 535 g. podigao nedaleko od svog mjesta rodjenja slavni grad J u s t i n i a n a P r i m a. Prof. d-r Vladimir Petković prije tri godine je otkrio nedaleko Leskovca (Srbija) jedno veliko naselje iz ranoga bizantijskog doba sa Akropolom, vodovodom, ostacima veličanstvenih gradjevina i jedne ogromne crkve — jedne od najvećih u ranoj kršćanskoj eposi — koja je samo sedam metara bila kraća od crkve sv. Sofije u Carigradu. Mnogobrojni kapiteli koji su tu nadjeni stilski pripadaju VI vijeku i karakteristični su za epohu cara Justinijana. Naslućuje se, da bi to mogao biti grad Justiniana Prima.

Ova napomena pripada stranici 19 ove knjige.

razlika izmedju svršetka bizantijske imperije i sramne kapitulacije njezine hiljadugodišnje suparnice Venecije 12 maja 1797!

Turci, provalivši vrata crkve sv. Sofije, nahrupiše u hram uz pobjedničku divlju viku. Ko bi mogao da pretstavi u mašti razočaranje, bol, strah i užas nevine djece, djevojaka, žena, staraca, Bogu posvećenih djevica i svećenika! To se može uporediti samo sa katastrofom Izraelaca prilikom zauzeća Jerusolima po Rimljanima. Kaže se, da su Turci u hramu posjekli 3000 ljudi, a žene i djecu da su odveli u ropstvo. Legenda veli, da je uprav u tome času jedan svećenik služio Službu Božju i da je, bojeći se profanacije, otišao, noseći kalež, na jednu od galerija i da je ušao kroz jedna vrata, koja su se za njim zatvorila i zazidala. Turci su jurnuli za njim i pokušali provaliti zid, ali uzalud. Vrata će se ponovno otvoriti, veli dalje legenda, da svećenik izadje i nastavi Službu, kada Konstantinovom gradu zarudi zora novih vjekova, tj. kada Carigrad i sv. Sofija opet dodju u kršćanske ruke[1]). Priča se dalje, da je Muhamed II na bijelcu konju ušao kroz „carska vrata“ u crkvu, koja ga je tako zadivila, da je uskliknuo: „Bog je svjetlost neba i zemlje“. Zatim, vidjevši kako neki janjičar sjekirom cijepa jednu ikonu, da je htio da ga posječe, ali mu je mač udario u jedan stup i u njemu ostavio znak od udarca, kao usjek, koji i danas pokazuju. A kako mu je

[1]) Ta se vrata nalaze na južnoj galeriji. Prilikom restauracije hrama 1847 Fossati ih je pronašao i otvorio, pa opet zazidao. Vode u jednu presvodjenu prostoriju, kapelu, za koju Salzenberg misli, da je bila stara krstionica.

konj otskočio, da se drugom rukom dočekao o stup na suprotnoj strani, na kome je u mramoru ostao otisak ruke, koji se zaista vidi i danas pri vrhu južne ladje. To je valjda jedna čudnovata igra prirode u mramoru (okamenina), ili je možda neko kasnije naumice, prema legendi, to izradio.

Zatim je, kažu, sultan ušao u oltarski prostor, na svetoj trpezi razastro sag i izrekao svoju prvu molitvu zahvalnicu Bogu za veliku pobjedu. Tim činom je

„......Crkvu posvećenu
Znanju od Oca, Božjem Sinu“[1])

pretvorio u islamsku džamiju.

Pripovijeda se, da su Turci pljačkali Carigrad tri dana, i da je plijen iznosio vrijednost od preko 3 milijona zlatnih dukata. Turcima je palo u ruke 60.000 zarobljenika.

Padom Carigrada zauvijek je zašlo cunce kršćanske civilizacije Istoku. „Kad su Turci osvojili Carigrad, prekinuta je struja orijentalne misli, koja je sporo ali stalno tekla prema Zapadu; ali nikad nije prestala teći, iako je ponekad svedena na puko prokapljivanje. Teško bi bilo reći koliko evropska umjetnost duguje Bliskom i Dalekom Istoku; dug je golem i vrlo se bijedno isplaćuje u vidu dinamostrojeva, gramofona i mehaničkih tkalačkih stanova“[2]).

Kulturni svijet je imao jedno dobro kao posljedicu pada Carigrada. Naime tada su mnogobrojni

[1]) I. Gundulić: Osman, pj. XVI.

[2]) Hendrik Willem Van Loon: Umjetnost čovječanstva kroz vjekove (Preveo d-r Josip Torbarina). Izdanje „Minerve“, Zagreb.

grčki učenjaci sa kodeksima starih grčkih klasika i sa dragocjenim rukopisima prebjegli na zahvalno tlo Italije, gdje su, zajedno sa grčkim umjetnicima, mnogo doprinijeli unapredjenju Humanizma i Renesanse na Zapadu[1]).

Sv. Sofija je bila za Carigrad i bizantijsku imperiju srce i duša, simbol i realnost, ljubav i slava. Svjedok ne samo vjerskoga, nego i političkoga života Bizanta. Koliko se bizantijske historije nije odvilo pod njezinim pozlaćenim kupolama! U njoj se krunisalo 70 bizantijskih i 7 latinskih careva, uz ceremonijal i svečanosti, kakve nije vidjela nijedna krunidbena crkva u Evropi. U njoj su se obavila mnogobrojna carska vjenčanja sa nevidjenim sjajem. Sv. Sofija je vidjela triumfe carstva, a i političke razdore, državne udare, ugnjetavanje naroda, mržnje i osvete izmedju suparničkih vladalačkih kuća, i gradjanske ratove. Carigradjani su dobili u njoj tačno ono, što su željeli:

[1]) Medju njima je na glasu Bazilije (Ivan) Besarion, nikejski nadbiskup (r. u Trapezuntu 1395, umro u Raveni 1472). koji je još ranije, prilikom ekumenskog sabora u Ferari-Firenci 1438-39, sa carem Ivanom VIII Paleologom i drugim grčkim biskupima došao u Italiju i tu ostao. Papa Eugenije IV imenovao ga je kardinalom i carigradskim latinskim patrijarhom. Dvaput je u konklavima (1455 i 1471) imao da postane papom, Bio je osvjedočeni pristaša unije sa Rimom. Napisao je nekoliko važnih teoloških i filozofskih rasprava. Branio je Platonovu filozofiju. Potpomognut od talijanskih mecena izdao je grčke klasike. Mnogo je doprinio širenju klasičnih nauka na Zapadu. Svoju bogatu biblioteku sa 746 rukopisa ostavio je Mletačkoj Republici. Danas je pripojena Biblioteci sv. Marka u Mlecima. Nastojao je, da zapadne države povedu križarsku vojnu protiv Turaka i oslobode Carigrad. Jedan je od najznamenitijih crkvenih knezova XV v.

crkvu posve u skladu s njihovim duševnim potrebama, ogromnu dvoranu, koja se blistala od zlata i bronza i porfira, gdje su se mogli izgubiti u skrušenoj kontemplaciji onoga neba, koje im je trebalo biti nagrada za poniženja i patnje života na ovom planetu — lijepo veli Hendrik van Loon. Sv. Sofija je uživala pravo nepovrjediva utočišta za političke krivce. Primala je pravednike i svece, a i nedostojne patrijarhe, tirane i krvnike. Doživjela je 26 krvavih opsada Carigrada, 33 strašna potresa i 52 užasna požara grada[1]). Jednom riječju učestvovala je u životu Bizanta kao nijedna crkva u historiji jednoga naroda. Zbog toga u njoj govore vjekovi i dogadjaji tako snažnim glasom, kao nijedna pisana povijest. Na njoj je uklesan jedan dio historije svijeta.

Sv. Sofija je svijet za sebe. Kažu, da u svojoj unutrašnjosti čuva vječno pramaljeće, na koje ne utječe vanjska atmosfera. To simboliše njezinu vječnu mladost i ljepotu. Nakon toliko slave i katastrofa, toliko prolivenih suza i krvi, poslije 1400 godina opstanka, ona za čudo živi i danas. Vrijeme, prirodne sile i ljudi, koji su uništili ili prečinili mnoge njezine vršnjakinje i poznije gradjevine, kao da se nijesu usudili dirnuti u nju. Ona preživljuje carevine i narode, a i zloću ljudsku, jer je nju zasnovala živa vjera u Krista Boga i Njegova Ljubav, te vječne luče i nepokolebljivi temelji.

[1]) 1094 g. zemlja se tresla neprekidno za 140 dana, kada su srušene mnogobrojne crkve i druge gradjevine. 1696 g. izgorelo je u Galati 10.000 kuća, dvije trećine grada. 1780 g. požar je uništio polovicu Stambola, a g. 1912-13 izgorio je dio grada oko sv. Sofije.

Oproštaj

Predvečerje je zlatom oblilo Konstantinov grad. Morski valovi koji se odbijaju od obala Bospora daju tajanstven šum, koji se miješa sa bukom svjetskoga grada. Most od Galate vrvi narodom raznih rasa i jezika kao mravinjak.

Ja sam sa palube parobroda zadnji put promatrao čarobni grad u tom najsvečanijem času prirode. Vjerujem putopiscima, da nema veličanstvenijeg prizora na kugli zemaljskoj. Nijedan mu narod nije dao tako zgodno ime kao naš narod riječju *Carigrad*.

Zaista je on carski grad, ne samo kao sjedište nekadašnjeg bazileusa, nego i položajem i prirodnim krasotama i onom veličanstvenom ljepotom, koju je stvorila ljudska ruka i ljudski um. Osjećao sam silnu nostalgiju prema njemu, kao da sam u njemu dugo boravio, a ne samo dan i po. A kako i ne bih, kada sam se sjećao veza starih Bokelja s njim! I moj otac i moja majka i moji davni djedovi tu su često svraćali. Poslije propasti Venecije naši su pomorci najviše posjećivali carigradsku luku i u Carigradu su se najprijatnije osjećali. Nekada je Bospor i Zlatni Rog bio posut, kao galebovima, bokeljskim trgovačkim brodovima na jedra. A koliko je naših na ulazu u Bospor sa strane Crnog Mora našlo grobnicu u dubinama, gdje nemirno more ne daje pokoj njihovim trudnim kostima! Bokeljska kolonija u Carigradu bila je uvijek do danas veoma ugledna. Spičani, Paštrovići i Grbljani su u Carigradu uživali glas najpouzdanijih ljudi,

a da i ne govorim o bokeljskim kapetanima i mornarima, koji su i tu, kao svugdje, bili visoko cijenjeni kao ponajbolji pomorci i čestiti ljudi. Malo je naših kuća, a da nemaju kakvu uspomenu na grad na Bosporu, bilo radosnu bilo tužnu. Kao djeca smo slušali od majke, oca i starijih pričati o „prelijepom Konalu od Carigrada“, o gradu, gdje se „zboru svi jezici ovoga svijeta“, gdje su se čudne stvari dogadjale, gdje se „krv na potoke prolijevala“, gdje je „teklo samo srebro i zlato“, gdje se moglo nabaviti sve štogod ti je srce zaželjelo, gdje se bogato i udobno živjelo i provodilo, kao nigdje, gdje je „najljepša crkva od svijeta“. Još se u Boki čuje mornarska poslovica „Mletke su cvijet, a Carigrad svijet“.

Ali od svega mi je najviše privlačila pogled Hagia Sophia, dragulj u kruni carigradskih krasota, koja je pod zrakama večernjeg sunca izgledala kao da je od suhoga zlata. Ona stoji u tišini. Ta njezina usamljenost sred svjetske vreve i buke puna je tajanstvenosti i iščekivanja, kao što je puna duboke mistike njezina unutrašnjost.

Oči su mi se orosile, a dušu mi je obuzela živa čežnja, da predvidim budućnost. Mislio sam na njezinu prošlost, slavu i poniženje. Nedokučivi su nacrti Božje Providnosti. Predosjećao sam, da njezina historija nije završena.

Kada se parobrod u mraku udaljavao od fantastički rasvijetljenih obala Bospora, ja sam okom tražio veliku sjenu kupole Hagie Sophie i ovako sam se s njom opraštao: Svaki rastanak sa dragim objektom je

težak, a ovaj s tobom nadasve. Ali tek što sam osjetio tvoju neopisivu privlačivost, tek što sam počeo uživati u tvojoj neuporedivoj ljepoti, treba da te ostavim. A ja bih htio k tebı često svraćati, da opajam dušu tvojim čarima, da se molim pred onom tvojom Bogorodicom rajske ljepote, pred onim tvojim Kristom Spasiteljem, od kojega ne vidjeh ljepšega u životu, da u tebi razmišljam... Zbogom, hrame divni, prošla a i buduća diko kršćanstva, živi svjedoče koliko može vjerski osjećaj. Stojiš na brežuljku, odakle je vidik čistiji, i svojom kupolom pokazuješ nebo, pravu otadžbinu ljudi. Zbogom, sne mojih mladih dana, uspomeno neizbrisiva života moga. Zbogom, lijepa, neumrla kraljice Carigrada. Zbogom, vjekovna mučenice. Za moga kratkoga boravka u gradu tvome dvaput sam te posjetio, ali stoput mi je srce rascvilio tvoj udes nemili. Neka tvoja stradanja budu satisfakcija za grijehe otaca. Moli za mir svijeta, za ljubav i bratstvo medju narodima. Neka vrijeme izmijeni tvoju tužnu sudbinu, ali nek ne dirne u tvoju ljepotu, da te još mnoga pokoljenja uzmogu gledati sa istim zanosom, kojim sam te promatrao ja i bezbrojni posjetioci kroz mnoge vjekove. Zaista, kada bi ti nestala, ugasnulo bi jedno svijetlo svijeta. Križ Kristov nek zablista opet sa tvoga vrha, da ti budeš ponovno — uz Petrov hram u Rimu — druga zvijezda na kršćanskom obzorju.

Literatura

D-r Albert Kuhn: Allgemeine Kunstgeschichte, Architektur I, Malerei I. Einsiedeln, 1909

Alfredo Melani: Architettura italiana antica e moderna. Pittura italiana antica e moderna. U. Hoepli, Milano

Max Osborn: Povijest umjetnosti (prevod I. Hergešića i F. Jelašića). Matica Hrvatska, Zagreb, 1934

Ernest Mamboury: Stambul (übersezt von Joh. Ahlers). John A. Rizzo. Stambul, 1930

D-r Oskar Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst (u F. Burger: Handbuch der Kunstwissenschaft), Berlin, 1914

Karl Woermann: Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Dritter Band. Leipzig, 1926

Celso Constantini: Nozioni d' arte per il clero. Firenze, 1909

Edmondo De Amicis: Constantinopoli

L' Illustrazione Vaticana, g. 1934, br. 22 i 1938, br. 2

Čeda Mijatović: Carigradske slike i prilike. Novi Sad, 1901

Adolf Veber: Put u Carigrad. Zagreb, 1886

Sjepan Mitrov Ljubiša: Pričanja Vuka Dojčevića. Knjiga II. Izdanje Srpske književne zadruge.

Ostala literatura, kojom sam se služio, naznačena je u tekstu.

Sadržaj

Ispravci

Str. 23, opaska druga, dodaj:

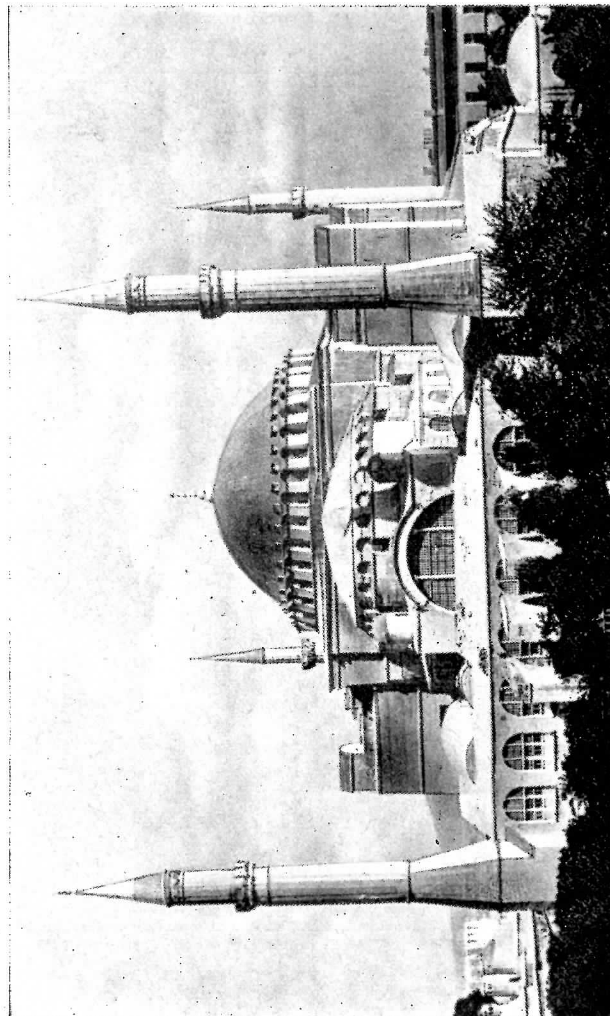
Prije kratkog vremena američki stručnjaci su procijenili gradjevne troškove crkve sv. Petra u Rimu na 10 miliona dolara, pri čemu se takodjer uvažilo, da je crkva sagradjena na papinskom zemljištu, i da su brojni djelovi, koji pripadaju samoj gradnji, darovi vjernika.

Palača u Versaillesu cijeni se na 100 miliona dolara, dok je sadašnja vrijednost Kapitolija u Washingtonu procijenjena na 53 miliona dolara, a vrijednost Bijele kuće na 22 miliona dolara. Najskuplji neboder u Americi Equitable Building vrijedi danas 31 milion dolara.

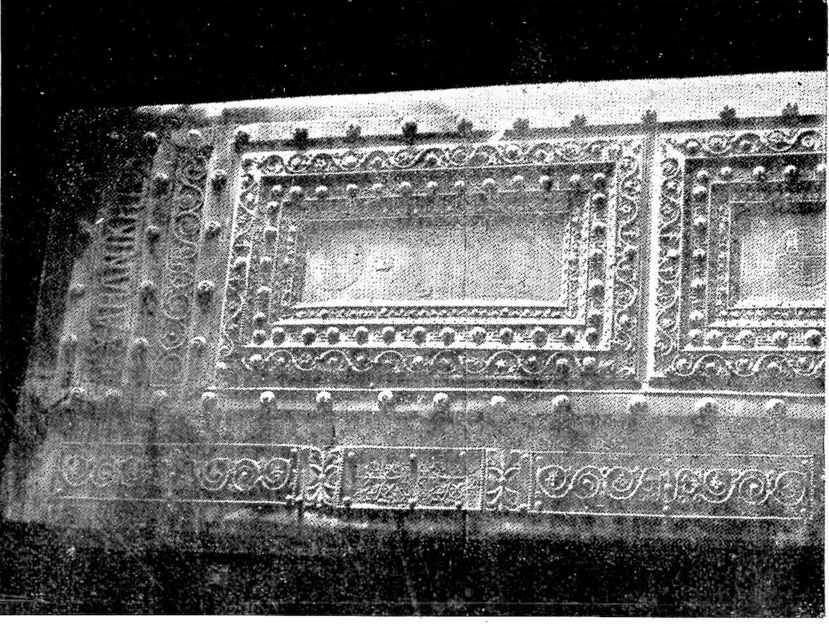
Str. 34, redak 10 odozdo. Grčke natpise ispravi ovako: Theotoke boetei Theodora Auguste..... Etus apo ktizeos kozmu st m th ind. d.

Str. 44, redak 6 odozdo, čitaj: Prokopije kaže, da je u crkvi sv. Sofije bilo *40.000* funta težine srebra

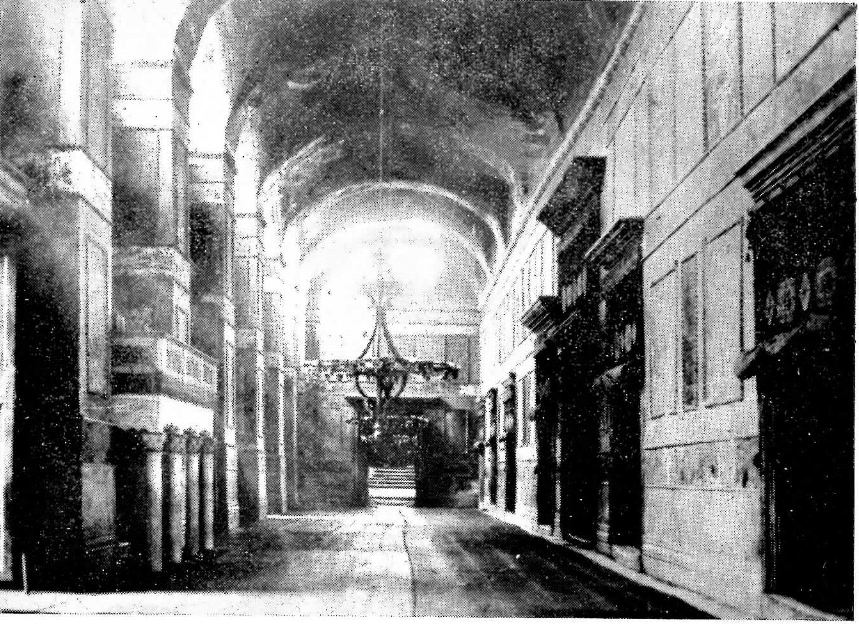
Ostale manje štamparske greške ispraviće čitalac sam.

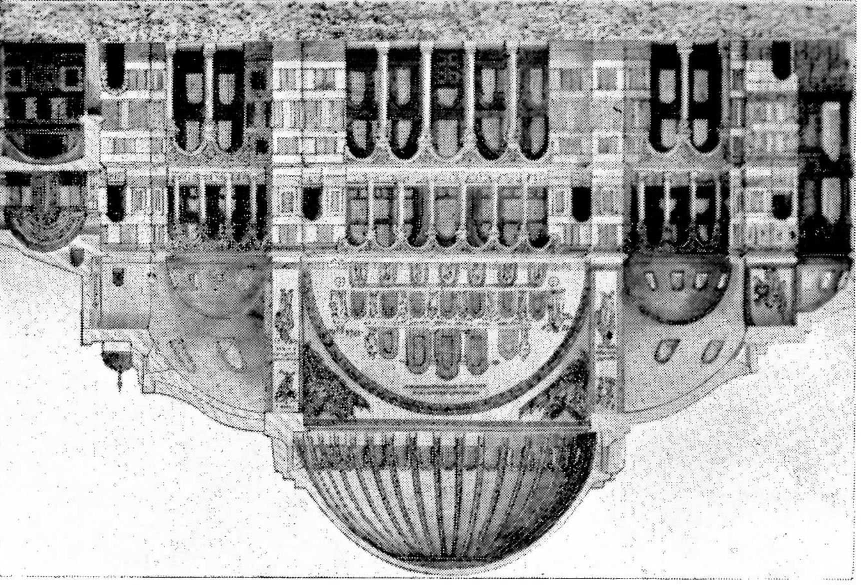
Sv. Sofija: Vanjski izgled

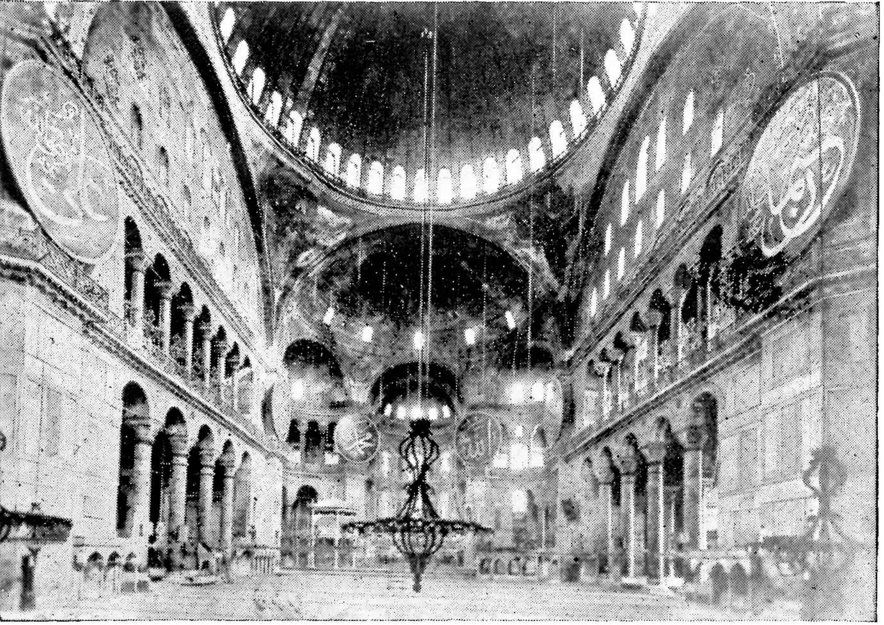
Sv. Sofija : Bronzana vrata unutrašnjeg Narteksa careva Teofila i Mihaila III, iz g. 838

Sv. Sofija : Unutrašnji Narteks (predvorje)

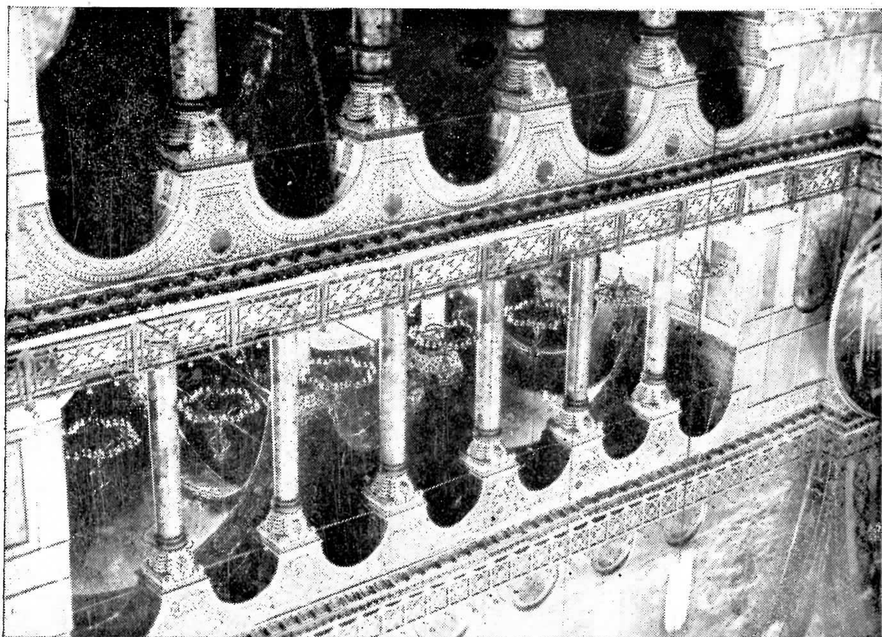

Sv. Sofija : Uzdužni presjek

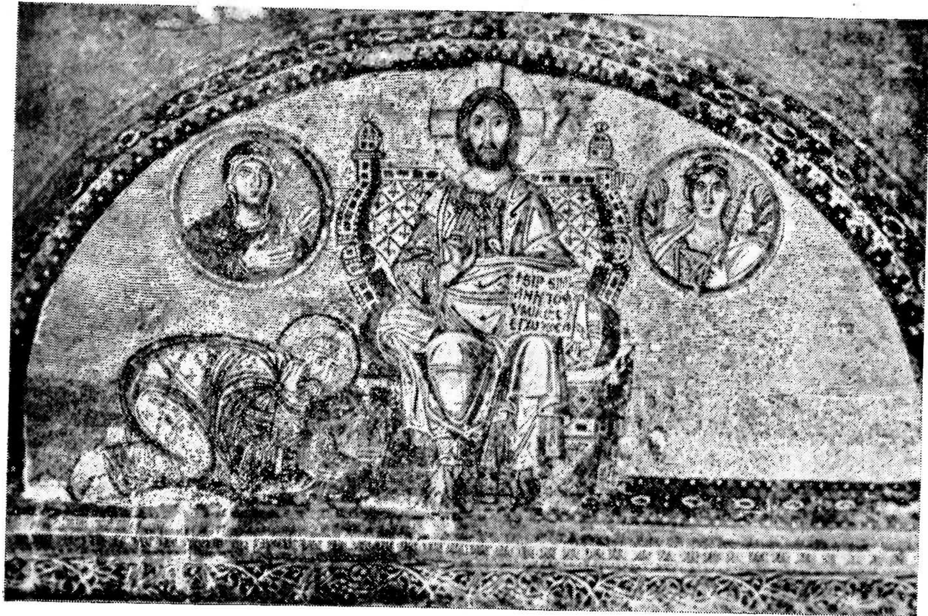
Sv. Sofija : Unutrašnjost

Sv. Sofija: Gynaikonitis (galerije) ispod kupole

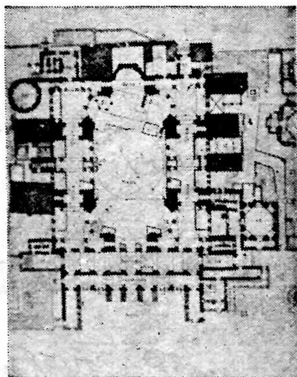

Sv. Sofija: Mozaik nad južnim portalom Narteksa: Majka Božja sa carevima Konstantinom Velikim i Justinijanom I (IX v.)

Sv. Sofija : Mozaik nad glavnim ulazom : Spasitelj, Majka Božja, sv. Mihail i car Leon VI Mudri (IX v.)

Sv. Sofija: TLORIS